

İslam Bilim Tarihinden Bir Sayfa: *Risâle fî sebebi zuhûri'l-kevâkib leylen ve hafâihâ nehâran* (İnceleme, Tenkitli Metin ve Çeviri)

Tuna Tunagöz

Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Felsefesi
Anabilim Dalı. ttunagoz@cu.edu.tr

Öz

Bu makalede, yıldızların sadece geceleri görülmesinin nedenlerini açıklamayı konu edinen *Risâle fî sebebi zuhûri'l-kevâkib leylen ve hafâihâ nehâran* adlı eser incelenmektedir. Risalenin adındaki ve aidiyetindeki belirsizlikler, yazmaların, biyografik ve tarihi kaynakların desteğiyle giderilmekte, Ebü'l-Berekât Bağdadi'ye ait olduğu anlaşılan risalenin muhtemel yazım dönemine işaret edilmekte ve mevcut nüshaları tanıtılmaktadır. Ayrıca, risalenin tahkiki ve tercümesi verilmekte ve metnin içerik analizi yapılmaktadır. Yapılan analiz sonucunda Bağdadi'ye göre yıldızların gündüz görülmemesinin sebebi güneş ışıklarının yıldızların ışıklarını bastırarak derecede güçlü olması olduğu tespit edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: İslam Bilim Tarihi, Gökbilim, İslam Felsefesi, Ebü'l-Berekât Bağdadi, İbn Sina.

39

Dîvân *DİSİPLİNLERARASI
ÇALIŞMALAR DERGİSİ*

Cilt 20 sayı 38 (2015/1), 39-82

Giriş

KLASİK DÖNEM İSLAM FELSEFESİ tarihi bir açıdan İslam bilim tarihi olarak da görülebilir. Nazari ve amelî ilimlerin birbirinden kopuk uzmanlıklar olarak görülmediği bir çağda, pek çok Müslüman entelektüel bir taraftan karmaşık nazari meselelerle uğraşırken, diğer taraftan bugün doğa bilimleri olarak anılan sahalarda eser vermişti. Cabir ibn Hayyan (ö. 815), Kindi (ö. ykl. 866), Ebu Bekir Razi (ö. 925), Farabi (ö. 950), İbn Sina (ö. 1037), İbnü'l-Heysen (ö. ykl. 1040), Biruni (ö. ykl. 1061), Ömer Hayyam (ö. ykl. 1132), Ebü'l-Berekât Bağdadi (ö. 1152) ve Nasirüddin Tusi'nin (ö. 1274) çalışmaları bu tespiti örnekleyecek niteliktedir.

İslam bilim tarihinde yoğun mesai harcanan ve değerli ürünler ortaya konan alanlardan birisi de gökbilimdir (*ilmü'l-hey'e/ilmü'l-felek*). Bilimsel anlamda gökbilim, aritmetik, geometri ve müzik ile birlikte matematik bilimler (*riyâziyyât*) arasında sayılmış ve “yıldız falcılığı” diyebileceğimiz astrolojiden (*ilmü ahkâmi'n-nücüm*) ayrı tutulmuştur.¹

İslam coğrafyasında gökbilim araştırmalarının başlangıcı tercüme hareketlerine dayanmaktadır. Abbasi Halifesi Mansur'un (slt. 754-775) isteğiyle, Brahmagupta'nın (ö. ykl. 670) *Brahma-Sphuta Siddhanta* isimli eseri Muhammed ibn İbrahim Fezârî (ö. 806) tarafından *es-Sindhind*; sonrasında Batlamyus'a (ö. ykl. 170) ait *Mathematikes Suntaksis*, birkaç mütercim tarafından *el-Mecisî* adıyla çevrilmiş ve bu eserlerden özellikle ikincisi kaynak kitap olmuştur.²

Kuruluş sürecinin ardından, Harizmi (ö. 847'den sonra), Fergani (ö. 861'den sonra), Ebu Ma'şer Belhi (ö. 886), Sabit ibn Kurre (ö. 901), Neyrizi (ö. ykl. 922), Bettani (ö. 929), Abdurrahman Sufi (ö. 986), Mecriti (ö. 1007), İbnü'l-Heysen, Biruni, İbnü'z-Zerkale (ö. 1100), Cabir ibn Eflah (ö. 12. yy.) gibi uzman alimler, İslam gökbilimini kaynaklarının ötesine taşıdıkları gibi, Latin Avrupa'daki gökbilim çalışmalarını da etkilemişlerdir.³

- 1 İbn Sina, *Fî aksâmi'l-ulûmi'l-akliyye: el-Mezhebü't-terbevî inde İbn Sînâ*, nşr. Abdülemir Z. Şemseddin (Beyrut: eş-Şeriketü'l-Âlemiyye li'l-Kitâb, 1988), 267-268. İmla, tarihlendirme ve atıfta Dergi'nin yöntemi takip edilmiştir. (T.T.)
- 2 Cevat, İzgi. “Fezârî, Muhammed b. İbrâhîm.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c12/c120334.pdf> (eriş. tar. 11.12.2015).
- 3 Tefvik Fehd, “İlm-i Felek,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c22/c220073.pdf> (eriş. tar. 08.12.2015).

Bu çalışma, İslam bilim ve düşünce tarihine mütevazı bir katkıda bulunmayı ve esasen gökbilim literatürüne ait *Risâle fî sebebi zuhûri'l-kevâkib leylen ve hafâihâ nehâran* (Yıldızların Geceleri Görülüp Gündüzleri Görülmemesinin Nedeni Hakkında Risale) isimli eseri tanıtmayı, tenkitli olarak yayımlamayı ve günümüz Türkçesine kazandırmayı amaçlamaktadır.

I. Risalenin İsmi ve Yazarı

Makaleye konu edilen risalenin isminde ve aidiyetinde ihtilaf vardır. Risalenin dünya kütüphanelerinde tespit edilen on altı nüshası bulunmaktadır. Nüshaların tümü aynı metne sahiptir; fakat –başlıktaki küçük farklılıkları önemsemez isek– bunlardan *Risâle fî sebebi zuhûri'l-kevâkib leylen ve hafâihâ nehâran* ismini taşıyan üçü, müellifinden bahsetmemektedir.⁴ Beşi, eseri, yine aynı isimle Ebü'l-Berekât Bağdadi'ye;⁵ yedisi, *Risâle fî rü'yeti'l-kevâkib bi'l-leyl lâ bi'n-nehâr* (Yıldızların Gündüz Değil, Gece Görülmesi Hakkında Risale) ismiyle İbn Sina'ya nispet etmektedir.⁶ Bir risalede ise müellif ve eser ismi yer almamaktadır.⁷

Bu yazmaları inceleyen muasır yazarlar da risalenin yazarı konusunda farklı görüşler serdetmişlerdir. Esere ilişkin ilk çalışma, İslam bilim tarihi araştırmalarıyla sivrilen Alman araştırmacı Eilhard Wiedemann'a (ö. 1928) aittir. Wiedemann, 1909 tarihli çalışmasında, Bağdadi'ye atfedilen Berlin Milli Kütüphanesi'ndeki nüshayı (no. 466/8) temel alarak risaleyi, serbest ve özet bir şekilde

4 Tahrân, Kitâbhâne-i Millî-yi Melik, no. 2412/2; Kitâbhâne-i Merkezî-yi Dânişgâh-i Tahrân, no. 4732/2; Meşhed, Kitâbhâne-i Âstân-i Kuds-i Razavî, no. 11452/16. Bazı yazmaların temininde yardımcı olan Doç. Dr. Hayri Kaplan'a müteşekkirim.

5 Tahrân, Kitâbhâne-i Meclis-i Şûrâ-yı Millî, no. 3923/22; Kitâbhâne-i Merkezî-yi Dânişgâh-i Tahrân, no. 2783/1, 6710/18; Berlin, Staatsbibliothek, Petermann II, no. 466/8; Meşhed, Kitâbhâne-i Âstân-i Kuds-i Razavî, no. 6012.

6 İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, no. 4832/13; Meşhed, Kitâbhâne-i Âstân-i Kuds-i Razavî, no. 5295/1, no. 5590/3, no. 12124/10, no. 12297/27; Tahrân, Kitâbhâne-i Asgar Mehdevî, no. 282/6; Kitâbhâne-i Dânişgede-i İlâhiyyât, no. 709/2.

7 Krakow, Jagiellońska Biblioteka, Ms. or. fol. (Mf.), no. 218/34, vr. 440b-443a. Nüsha, II. Dünya Savaşı'ndan sonra Berlin'den Polonya Krakow'a nakledilmiştir.

Almancaya aktarmıştır.⁸ Bunu, Kandilli Rasathanesi'nin kurucu müdürü Fatın Gökmen'in (ö. 1955) çevirisi takip etmiştir. Gökmen, 1937 yılında yayımlanan çalışmasında Meşhed'de ve Selimiye Kütüphanesi'nde olduğunu söylediği fakat kayıt numaralarından bahsetmediği nüshaları kullanarak İbn Sina'ya atfedildiğini söylediği risalenin tam metnini Türkçeye çevirmiştir.⁹ Süheyl Ünver (ö. 1986) ise, Ayasofya Kütüphanesi'nde 4832/13 numaralı yazmayı kullanarak risaleyi serbest ve tasviri olarak tercüme etmiş 1946 yılında İngilizce, 1955 yılında Türkçe olarak yayımlamıştır. Ona göre, bu risale İbn Sina'ya aittir.¹⁰

Carl Brockelmann (ö. 1956) Arapça yazma eserler literatürüne dair şaheseri *Geschichte der arabischen Litteratur*'de, eseri Ebü'l-Berekât Bağdadi'ye;¹¹ ek cildinde ise İbn Sina'ya ait göstermiştir.¹² İslam felsefesi tarihine yönelik önemli çalışmalara imza atan Georges Anawati (ö. 1994), İbn Sina eserlerini konu edinen *Müellefâtü İbn Sînâ* isimli eserinde risaleyi İbn Sina'ya nispet etmiş;¹³ aynı konuda eser kaleme alan Yahya Mehdevi (ö. 2000) ve Osman Ergin (ö. 1961) ise bu aidiyeti şüpheli bularak Ebü'l-Berekât ismi-

8 Eilhard Wiedemann, "Ueber den Grund, aus dem die Sterne bei Nacht sichtbar und bei Tage verborgen sind von Hibbat Allah Ibn Malka al Jehudi al Bagdadi," *Jahrbuch für Photographie und Reproduktionstechnik* 23 (1909): 49-54. Almanca metni benimle beraber inceleme lütfunda bulunan Prof. Dr. Süleyman Dönmez'e müteşekkirim.

9 M. Fatın Gökmen, "Yıldızların Gece Görünüp de Gündüz Görünmemesi Hakkında Şeyhürreis İbni Ali Sina'nın Risâlesi," *Büyük Türk Filozof ve Tıp Ustadı İbni Sina: Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler* (İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1937), 1-4. Selimiye Kütüphanesi'nin kataloğunda bu risaleye rastlayamadım. Görüştüğüm kütüphane sorumluları da incelemelerine rağmen bu risaleyi bulamadıklarını ifade ettiler. Sonuç olarak risaleye ulaşamadığım gibi, şu an ismi geçen kütüphanede olup olmadığı da bilmiyorum.

10 A. Süheyl Ünver, "Avicenna Explains Why Stars Are Visible at Night and Not During the Day," *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 2 (1946): 330-334; A. Süheyl Ünver, "İbni Sinanın, Yıldızların Gece Görünüp Gündüz Görülmemeleri Hakkındaki Makalesi," *İbni Sina: Hayatı ve Eserleri Hakkında Çalışmalar* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü, 1955), 106-110. Her üç mütercim de, eserin aidiyet sorununa dair bir atıfta bulunmamakta ve müellifinden emin gözükmemektedir.

11 Carl Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litteratur (GAL)*, 3 cilt (Leiden: E. J. Brill, 1898-1942), 1: 460.

12 Brockelmann, *Geschichte*, 1:822.

13 Georges C. Anawati, *Müellefâtü İbn Sînâ* (Kahire: Dârü'l-maârif, 1950), 188-189.

ni öne çıkarmışlardır.¹⁴ Son olarak, risale, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'nin Ebü'l-Berekât Bağdadi maddesinde Bağdadi'nin;¹⁵ İbn Sina maddesinde ise İbn Sina'nın eserleri arasında gösterilmiştir.¹⁶

Bütün bu çelişkilerin, eserin gerçek sahibinin kim olduğunu belirlemede göz korkutucu bir etkiye sahip olduğu aşîkârdır. Bununla birlikte çözüm için imkânlar tükenmiş değildir. Öncelikle, yazmaların tümü aynı metne sahip olduğu için farklı yazarlar ve eserler söz konusu değildir. Yani, tartışılmakta olan tek bir müellifin kaleminden çıkan tek bir risaledir. Risalenin isim problemini şimdilik erteleyelim. Müellif için ise, eldeki verilerin Ebü'l-Berekât Bağdadi'ye işaret ettiğini düşünmekteyim.

Öncelikle, İbn Ebi Usaybia (ö. 1269), *Uyûnü'l-enbâ'* isimli eserinde, Ebü'l-Berekât Bağdadi'nin hayatından ve eserlerinden bahsettiği bölümde, ona *Makâle fî sebebi zuhûri'l-kevâkib leylen ve ihtifâihâ nehâran* adıyla bir risale nispet etmekte ve “es-Sultanü'l-Muazzam Gıyasü'd-Din Ebu Şüca Muhammed b. Melikşah (*Büyük Sultan, Dinin Destekçisi, Kahramanlık Timsali Muhammed b. Melikşah*)” için telif edildiğini belirtmektedir.¹⁷ İbn Ebi Usaybia'nın lakaplarını ve ismini açıkça verdiği hükümdar, öyle gözüküyor ki Büyük Selçuklu Devleti'nin yedinci sultanı Muhammed Tapar'dan (slt. 1105-1118) başkası değildir.¹⁸

14 Yahya Mehdevi, *Fihrist-i nüshahâ-yı musannefât-i İbn Sînâ* (Tahran: Dânişgâh-i Tahrân, 1954), 277; Osman Ergin, *İbni Sina Bibliografyası* (İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, 1956), 61.

15 Mustafa Çağrıncı, “Ebü'l-Berekât el-Bağdâdi,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c10/c100292.pdf> (eriş. tar. 04.12.2015).

16 Ömer Mahir Alper, “İbn Sina,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c20/c200202.pdf> (eriş. tar. 02.12.2015)

17 İbn Ebi Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-etibba'* (Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıb Paşa, no. 1033), vr. 171b. “Hafaiha” kelimesi basılı metinde “ihtifaiha” olarak geçmektedir. İbn Ebi Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ'*, nşr. Nizar Rıza (Beyrut: Dârü mektebeti'l-hayât, t.y), 376. Bundan sonraki atıflarda, basılı metin esas alınacaktır. (T.T.)

18 Tarihî kaynaklar Muhammed Tapar'ı bu sıfatlarla anmaktadır: İbnü'l-Kalânisî, *Târîhu Dimaşk*, nşr., Süheyl Zekkar (Dimaşk: Dârü Hassân li't-tübâa ve'n-neşr, 1983), 244, 250, 255; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ' fî târihi'l-hulefâ'*, nşr., Kasım Samerrai (Kahire: Dârü'l-âfâki'l-Arabiyye, 2001), 211; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, nşr., Ö. Abdüsselam Tedmüri (Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-arabî, 1997), cilt VIII, 429-430; Şemseddin Zehebi, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* nşr., Ö. Abdüsselam Tedmüri (Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1993), cilt XXXIV, 21.

Klasik dönemden Zehebi (ö. 1348) ve Safedi (ö. 1363), modern dönemden Bağdatlı İsmail Paşa (ö. 1920), Zirikli (ö. 1976) ve Kehhale (ö. 1987) eseri Bağdadi'ye izafe etmekte, fakat kim için telif edildiğinden bahsetmemektedir.¹⁹ Buna karşılık, hiçbiri risaleyi İbn Sina'ya ait eserler listesinde göstermez. Sadece yakın bir ad taşıyan *Makâle fî rû'yeti'l-kevâkib* (*Yıldızların Görülmesi Hakkında Risale*) isimli eser İbnü'l-Heysem'e atfedilmektedir.²⁰ Bu eserin yazarına nispetinde bir sorun olmadığı gibi, elimizdeki metin de bambaşka bir içerik sunmaktadır.²¹ Kısaca, ismi geçen tüm klasik ve modern tabakât kaynakları yazarın Ebü'l-Berekât Bağdadi olduğunda ittifak ederler.

Muhtemel bir belirsizlik, risalenin ithaf edildiği şahsın kimliği üzerinde yoğunlaşabilir. Zira İbn Ebi Usaybia bu konuda suskun kalmakta, yazmalar da sadece "es-Sultanü'l-muazzam Gıyasü'd-Dünya ve'd-Din" (*Büyük Sultan, Din ve Dünya İşlerinin Destekçisi*) lakaplı birisinden bahsetmektedir. Bu lakaplar ise, ileride bahsedileceği üzere, birkaç Selçuklu hükümdarları tarafından kullanılmaktadır.

İbn Ebi Usaybia'ya rağmen, bahsedilen lakap vesilesiyle hala İbn Sina ihtimali üzerinde durmamız çözüm adına bir katkı sağlamaz. Zira filozofun yakın temasının olduğu hükümdarlardan²² hiçbirisi; yani Samani hükümdarları Nuh ibn Mansur²³ (slt. 976-997), Mansur ibn Nuh (slt. 997-999) ve İsmail ibn Nuh (slt. 999-1005), Büveyhi hükümdarı Şemsüddeve (slt. 999-1021) ve Kâkûyî Emiri Alüddeve

19 Zehebi, *Târîhu'l-İslâm*, cilt XXXVIII, 42; Halil b. Aybek Safedi, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, nşr., Ahmed el-Arnaut ve Türki Mustafa (Beirut: Dâru'ihyâ't-türâsi'l-Arabî, 2000), cilt XXVII, 178; İsmail Paşa Bağdadi, *Hedîyyetü'l-ârifîn: esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, çev., Rifat Bilge, tsh. M. Kemal İnal, Avni Aktuç (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1955), cilt II, 506; Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm: kâmusü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-Arab ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşrikîn* (Beirut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 2002), cilt VIII, 74; Ö. Rıza el-Kehhale, *Mu'cemü'l-müellifîn* (Beirut: Müessesetü'r-risâle, 1994), cilt IV, 59.

20 İbn Ebi Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, 559; İbnü'l-Kiftî, *İhbâru'l-ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ'*, nşr., İbrahim Şemseddin (Beirut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2005), 129.

21 Bkz. "On Seeing the Stars: Edition and Translation of Ibn al-Haytham's Risala fi Ru'yat al-kawakib," *Zeitschrift für Geschichte der arabisch-islamischen Wissenschaften* 7 (1991-1992): 36-66.

22 Bkz. Alper, "İbn Sina."

23 *Makâle fî'n-nefs* ona ithaf edilmiştir. İbn Sina, *Makâle fî'n-nefs*, British Library, Oriental Manuscripts, no. 7473, vr. 188b; Anawati, *Müellefâtü İbn Sînâ*, 160.

Muhammed ibn Rüstem (slt 1008-1041)²⁴ bu lakapla anılmazlar. Dolayısıyla, İbn Sina ihtimalini tümüyle dışarıda bırakmak gerekir.

Bağdadi'ye gelince, onun, özellikle tıptaki uzmanlığı vesilesiyle, daha önce ismi geçen Muhammed Tapar, Irak Selçuklu hükümdarları Mahmud ibn Muhammed Tapar (slt. 1118-1131) ve Mesud ibn Muhammed Tapar (slt. 1134-1152); Abbasi Halifeleri Müsterşid-Billah (slt. 1118-1135), Muktefi-Liemrillah (slt. 1136-1160) ve Kâkûyî Emiri Alaüddeve Feramürz ibn Ali (slt 1095-1141)²⁵ gibi devrin siyasi liderleriyle çalışma imkânı bulduğu bilinmektedir.²⁶

Müsterşid-Billah, Muktefi-Liemrillah ve Alüddeve zaten lakap olduğu; Irak Selçuklularının ilk hükümdarı Mahmud ibn Muhammed Tapar'ın lakabı da "Mugisü'd-dünya ve'd-din" (Din ve Dünya İşlerinin Yardımcısı) olduğu için bu seçenekleri baştan eleyebiliriz. Lakin Muhammed Tapar gibi, Irak Selçukluların ikinci hükümdarı Mesud ibn Muhammed Tapar da "Gıyasü'd-dünya ve'd-din" diye anılmaktadır.²⁷

24 *Danişnâme-i Alâi* ona ithaf edilmiştir. İbn Sina, *Danişnâme-i Alâi: Alâi Hikmet Kitabı*, nşr. ve çev. Murat Demirkol (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurum Başkanlığı Yayınları, 2013), vr. 1b.

25 Bağdadi, pek bilinmeyen ve neşredilmemiş eseri *Risâle fi'l-melâl*'i ona ithaf etmiştir. Risalenin iki nüshasını tespit edebildim: Kum, Kitâbhâne-i Âyetullâh Mar'aşi, no. 12388/16, s. 203-205; Tahran: Kitâbhâne-i Millî-yi Melik, no. 1573/20, vr. 59a-63b. Mahmud Mar'aşi, *Fihrist-i nüshahâ-yi hattî-yi Kitâbhâne-i Büzürg-i Hazret-i Âyetullâhi'l-Uzmâ Mar'aşi-yi Necefî*, 12201-12600 (Kum: Kitâbhâne-i Büzürg-i Hazret-i Âyetullâhi'l-Uzmâ Mar'aşi-yi Necefî, 2001), cilt XXXI, s. 316; İrec Afşar vd., *Fihrist-i kitâbhâ-yi hattî-yi Kitâbhâne-i Millî-yi Melik vâbeste be-Âstân-i Kuds-i Razavî* (Tahran: Kitâbhâne ve Müze-yi Millî Melik, Âstân-i Kuds-i Razavî, 1992), cilt IX, 227.

26 Bkz. Zahirüddin Beyhaki, *Tetimmetü sıvâni'l-hikme*, nşr., Refik el-Acem (Beyrut: Dâru'l-fikri'l-Lübnânî, 1994), 126; İbnü'l-Kiftî, *İhbâru'l-ulemâ'*, 258; İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâ'z-zamân*, nşr., İhsan Abbas (Beyrut: Dâru sâdır, t.y.), cilt V, 342; cilt VI, 76; Şemseddin Şehrezuri, *Nüzhetü'l-ervâh ve ravzatü'l-efrâh*, nşr., A. Ebu Şüveyrib (Trablus: Cem'iyetü'd-Daveti'l-İslâmiyyetü'l-Âlemiyye, 1988), 344; Zirikli, *el-A'lâm*, cilt VIII, 74.

27 İbnü'l-Kalânîsi, *Târihu Dimaşk*, 429, 441, 443, 494; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ' fi târihi'l-hulefâ'*, 219, 221, 225; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fi târihi'l-ümem ve'l-mülük*, nşr., Muhammed A. Ata ve Mustafa A. Ata (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1992), cilt XVII, 295, 297; Zehebi, *Târihu'l-İslâm*, cilt XXXVI, 48, 50. Altıncı hükümdar Muhammed ibn Mahmud da (slt. 1153-1159) dedesi Muhammed Tapar'la aynı lakaba sahiptir; fakat Bağdadi ile teşrik-i mesaisi olmadığı ve onun vefatından sonra iktidara geçtiği için aradığımız kişi olamaz. Bkz. Kıvamüddin Bündari, *Kitâbü târihi Devleti Âl-i Selçuk* (Mısır: Matbaatü'l-mevsûât, 1900), 210; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, cilt IX, 226.

Bir adayımız daha olduğuna göre, Bağdadi'nin hitabının Muhammed Tapar'a mı oğlu Mesud'a mı olduğunu tespit etmemiz gerekir. Ben birkaç nedenle Muhammed Tapar isminin öne çıktığını düşünüyorum:

Öncelikle, risalenin üslubu, Bağdadi'nin ömrünün sonlarında telif ettiği *el-Kitâbü'l-mu'teber fi'l-hikme*'yi ciddi biçimde andırmakta; fakat en geç Nisan 1144 tarihli²⁸ bu kitaba nazaran, gelişmiş üslubun önceki evresine tekabül ettiği hissini uyandırmaktadır. Aşağıdaki karşılaştırmada üslup ve kısmen içerik yakınlığı açık biçimde gözükmektedir:²⁹

Risâle, par. 6:

إِنَّ السَّمَاءَ أَيْضًا جَسْمٌ شَفَافٌ كَالهَوَاءِ، لَا لَوْنَ لَهَا، وَلَا تَقْبَلُ الْأَنْوَارَ بِإِشْرَاقِهَا عَلَيْهَا، فَلَا تُضَيِّعُ وَلَا تُظْلِمُ. (...) فَلَوْ لَمْ يَكُنِ السَّمَاءُ جَسْمًا شَفَافًا لَمْ تُرْ هَذِهِ الْكَوَاكِبُ مِنْ وَرَائِهَا، وَهِيَ لَا تُرَى مِنْ وَرَاءِ جِدَارٍ رَقِيقٍ.

Gökyüzü, hava gibi saydam bir cisimdir, renksizdir ve Güneş'in ışıltmasıyla ışıklanmaz; ne aydınlatır ne de karartır. (...) Şayet gökyüzü saydam bir cisim olmasaydı ince bir duvarın ardından bile görülemeyen bu yıldızlar, yedi göğün ardından görülemezlerdi.

el-Kitâbü'l-mu'teber, c. II, s.

185:

إِنَّ الهَوَاءَ شَفَافٌ لَا لَوْنَ لَهُ، وَلَا يَحْجِبُ النَّوَاطِرَ عَمَّا وَرَائِهِ الْبَيْتَةَ. وَالْمَاءُ شَفَافٌ لَا يَحْجِبُ مَا وَرَائِهِ، لَكِنَّهُ دُونَ إِشْفَافِ الهَوَاءِ. فَلَهُ لَوْنٌ مَا يَبْصُرُ بِهِ وَيَفْرُقُ بَيْنَهُ وَبَيْنَ الهَوَاءِ الَّذِي لَا يَرَى الْبَيْتَةَ. فَإِنَّ الْبَصَرَ لَا يَدْرِكُ الهَوَاءَ بِالذَّاتِ، بَلْ بِالْعَرَضِ.

Hava saydam ve renksizdir; ardındakileri perdeleyemez. Su da saydamdır; ardındakileri perdeleyemez. Fakat onun saydamlığı havadan azdır. Bundan dolayı, görülebilen bir rengi vardır ve asla görülemeyen havadan ayırt edilir. Göz havanın kendisini görmez; sadece arazlarını [görür].

²⁸ *El-Kitâbü'l-mu'teber*'in eldeki en eski nüshası Şevval 538/Nisan 1144 tarihlidir. Müellif nüshasından istinsah edilen yazma, Necef Haydariyye/Gareviyye kütüphanesinde bulunmaktadır. Ahmed Hüseyini, *Fihri'sü mahtûtâtü Hizâneti'r-Ravzati'l-Haydariyye fi'n-Necefi'l-eşref* (Necef: Matbaatü'n-Nu'mân, 1971), 71; Aga Büzürg-i Tahrani, *Zeylü keşfi'z-zünûn* (Beyrut: Dârü ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 2008), 91-92.

²⁹ Ebü'l-Berekât Bağdadi, *el-Kitâbü'l-mu'teber fi'l-hikme*, nşr. Zeynelabidin Musevi (Haydarabad: İdâretü Cem'iyeti Dâireti'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1938-1939). Risale alıntıları, makale sonundaki tahkikli metnin paragraflarına göredir.

Risâle, par. 3:

el-Kitâbü'l-mu'teber, c. II, s. 331:

(...) أَنَّ الْإِنْسَانَ فِي اللَّيْلِ الْمَدْلَهْمَ يَنْفَذُ بَصْرَهُ فِي هَذَا الْفَضَاءِ، الَّذِي يَعْتَقِدُهُ مُظْلَمًا، إِلَى الْكَوَاكِبِ فَيَرَاهَا، وَهُوَ لَا يَشَاهِدُ أَقْرَبَ الْأَجْسَامِ إِلَيْهِ. وَإِنَّمَا ذَلِكَ؛ لِأَنَّ الْبَصَرَ إِنَّمَا يَرَى مِنَ الْأَجْسَامِ مَا عَلَيْهِ نُورٌ، مِنْ ذَاتِهِ كَالشَّمْسِ، أَوْ مِنْ غَيْرِهِ كَالْقَمَرِ وَالْجَدْرَانِ وَالْجِبَالِ وَالْأَرْضِ وَنَحْوَهَا.

من الظاهر المعلوم أَنَّ الإبصار إِنَّمَا يَتِمُّ لِلْحَيَوَانَاتِ بِالْأَنْوَارِ الْوَاقِعَةِ عَلَى الْأَشْيَاءِ الْمَرْتَبَةِ لَا عَلَى الْهَوَاءِ أَوْ الْفَضَاءِ الْمَتَوَسِّطِ بَيْنَهُمَا. فَإِنَّ الْفَضَاءَ الْمَتَوَسِّطَ بَيْنَنَا وَبَيْنَ الْكَوَاكِبِ فِي اللَّيْلِ لَا نَرَى فِيهِ الْأَشْيَاءَ الْقَرِيبَةَ مِنَّا إِذَا لَمْ تَكُنْ مُسْتَنِيرَةً كَالْكَوَاكِبِ، وَنَرَى الْكَوَاكِبَ عَلَى بُعْدِهَا. وَالنَّارُ نَرَاهَا فِي اللَّيْلِ الْمَدْلَهْمَ عَنْ بُعْدٍ لَا نَرَاهَا عَلَى مِثْلِهِ فِي ضَوْءِ النَّهَارِ كَمَا لَا نَرَى الْكَوَاكِبَ نَهَارًا.

Kapkaranlık bir gecede, insan gözü, kendisine en yakın şeyleri göremezken, insanın karanlık olduğunu zannettiği bu göğü aşır yıldızları görür. Bu böyledir; çünkü göz, sadece, Güneş gibi kendisinden dolayı ya da Ay, yükselti, dağ ve toprak gibi başkasından dolayı ışığı olan şeyleri görür.

Açıktır ki, görme, hayvanlar için, sadece görülen şeyler üzerine düşen -aradaki havaya veya atmosfere değil- ışıklar sayesinde mümkün olur. Geceleyin, yıldızlarla bizim aramızda yer alan atmosferde, bize yakın şeyleri, eğer yıldızlar gibi ışıklı değilse göremeyiz. Uzak olmalarına rağmen yıldızları görürüz. Ateşi, kapkaranlık bir gecede, gün ışığında göremeyeceğimiz bir mesafeden görürüz. Gündüz vakti yıldızları da göremeyiz.

Risâle, par. 5:

el-Kitâbü'l-mu'teber, c. II, s. 133:

(...) وَلَا يَكُونُ فِي وَقْتٍ مِنَ الْأَوْقَاتِ خَالِصًا صَافِيًا لَا خَلْطَ فِيهِ، فَكَذَلِكَ لَيْسَ بِخَالِصِ الْإِشْفَافِ فِي وَقْتٍ مِنَ الْأَوْقَاتِ.

وَإِنَّ أَشْمَخَ الْجِبَالِ لَا يَهْبُ عَلَيْهِ رِيحٌ وَلَا يعلوه غيمٌ وَلَا يَنْزِلُهُ غَيْثٌ فِي وَقْتٍ مِنَ الْأَوْقَاتِ.

(...) Hiçbir zaman tamamen katıksız değildir, dolayısıyla hiçbir zaman tam saydam değildir.

Yüksek dağların zirvelerinde rüzgâr esmez, bulut olmaz, hiçbir zaman yağmur yağmaz.

Risalenin, Bağdadi'nin gençlik dönemine ait olma ihtimali, risalenin son paragrafındaki “bu, emsallerinden gerideki kimsenin soruya cevabı ve sorunu bütünüyle çözüştür.” ifadesi ile desteklenebilir. Bir tevazu ifadesinde “tam çözüm sunan kişi” nitelemesi olmayacağına göre, “emsallerinden gerideki kimse” ifadesini du-

rum tespiti olarak değerlendirmek ve risaleyi Bağdadi'nin kendisini özellikle gökbilim sahasında yeterli görmediği yıllara havale etmek mümkündür. Bu durumda -Bağdadi 1152'de vefat ettiğine göre-³⁰ eserin ithafı için uygun şahıs, 1134 yılında iktidara geçen Sultan Mesud değil, 1105 yılında iktidara geçen Muhammed Tapar olmaktadır.

Sultan Muhammed Tapar ile oğlu Mesud'un ilgi farklılıkları da bir başka destek olabilir. Zira, Muhammed Tapar ilme, sanata, ilmî meclislere rağbeti ile tanınmaktadır.³¹ Gazzali (ö. 1111), *Nasihatü'l-mülûk*'u ona ithaf etmiş;³² İbnü'l-Belhi (ö. 12. yy.), *Farsnâme*'yi onun emriyle yazmıştır.³³ Mesud ise, eğlenceye, mizaha ve ava olan ilgisi ile bilinen bir hükümdardır.³⁴ Hatta Zahirüddin Beyhaki'ye göre (ö. 1169), avda bir aslan tarafından yaralanmasının akabinde vefat etmiştir.³⁵

Kısaca, bütün bu hususlar İbn Ebi Usaybia'nın verdiği ayrıntıyı doğrular niteliktedir. Yani risale, Ebü'l-Berekât Bağdadi tarafından, çeşitli vesilelerle görüştüğü³⁶ Muhammed Tapar'ın sorduğu bir soru üzerine telif edilmiştir.

Bu bahsi, eserin ismi ile tamamlayalım. Metnin güçlü desteği bu kez çözümü kolaylaştırmaktadır: Bütün yazmalar ilk paragraflarında soru sahibinden –yani Muhammed Tapar'dan– ve sorusundan bahsederken şu ifadeyi kullanır: "...kâne bi-letâfeti fikrihî ve

30 İhtilafı olmasına karşın, bu tarihin tercih gerekçelerine dair bkz. Tuna Tunagöz, "Ebu'l-Berakat el-Bağdadi'de Tanrı Düşüncesi" (Doktora Tezi, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012), 12-14.

31 Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'u't-tevârih: Selçuklu Devleti*, çev., Erhan Göksu, H. Hüseyin Göksu (İstanbul: Selenge Yayınları, 2010), 156; Abdülkerim Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi 498-511/1105-1118* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990), 151-153.

32 Katib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, nşr., Şerafettin Yaltkaya ve Rifat Belge (İstanbul: Maârif Matbaası, 1941), cilt I, 337; Ahmed Şemseddin, "Temhid," *et-Tibrü'l-mesbûk fî nasihatü'l-mülûk* (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1988), 6. Eserin, Muhammed Tapar'ın hakimiyet yıllarında Horasan valiliği yapan kardeşi Sencer'e (ö. 1157) ithafen kaleme alındığı da söylenmiştir. Casim Avcı, "Nasihatü'l-Mülûk," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c32/c320285.pdf> (eriş. tar. 10.12.2105)

33 İbnü'l-Belhi, *Farsnâme*, çev., Yusuf el-Hadi (Kahire: ed-Dârü's-sekâfiyye li'n-neşr, 2001), 12, 19.

34 Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'u't-tevârih*, 198; Sümer, "Mesud b. Muhammed Tapar."

35 Beyhaki, *Tetimmetü swâni'l-hikme*, 126.

36 Beyhaki, *Tetimmetü swâni'l-hikme*, 126; Şemseddin Şehrezuri, *Nüzheti'l-ervâh*, 344; Zirikli, *el-Â'lâm*, cilt VIII, 74.

sekâfeti zihnihî tefekkara fikran hakîmen fî sebebi zuhûri'l-kevâkib leylen ve hafâihâ nehâran” (...ince düşünüşünün ve bilgi birikiminin sonucu olarak yıldızların gece görülüp gündüz görülmemesinin nedeni hakkında bilgece bir düşünce ortaya koydu.) Kuvvetle muhtemel, ilk metin, bu açıklayıcı ifadeye eseri betimleyen “Risâle” kaydını ekleyerek başlığını *Risâle fî sebebi zuhûri'l-kevâkib leylen ve hafâihâ nehâran* olarak belirlemiştir. Ardından, önemli miktardaki nüsha bu isme sadık kalmış; fakat zamanla müstensihler vesilesiyle küçük değişimler oluşmuştur. İbn Sina’ya nispet edilen *Risâle fî rü’yeti'l-kevâkib bi'l-leyl lâ bi’n-nehâr* başlığına güvenmek için ise bir neden yoktur. Görünen o ki, bu nüshalardaki tüm isimler, tarihin yıpratıcı ve dönüştürücü etkisine maruz kalmıştır.

II. Risalenin Telif Dönemi

Yazmalar hiçbir ipucu vermediğinden, telif dönemine ilişkin çıkarsama sadece Muhammed Tapar hakkındaki tarihi bilgiler kullanılarak elde edilebilir. Tarihi kaynaklarımıza göre, Sultan Muhammed Tapar, 21 Ocak 1082 tarihinde dünyaya gelmiş, üvey ağabeyi Sultan Berkyaruk (slt. 1092-1104) ile 1098-1104 yılları arasında saltanat mücadelesine girmiş ve Berkyaruk’un ölümünün ardından Büyük Selçuklu Devleti’nin yedinci hükümdarı olarak 1105 tarihinde tahta oturmuştur.³⁷ Ne var ki, Abbasi Halifesi Müstazhir-Billah’ın (slt. 1094-1118), sultanlığını tasdik ederek ona “Gıyasü’l-dünya ve’l-din” lakabını vermesi ve onun adına hutbe okutması 4 Kasım 1099 tarihidir.³⁸ Dolayısıyla, telif için tarihlemeyi bugünden başlatmak mümkün olabilir. Fakat bu tarihi, iki nedenden ötürü erken bir başlangıç olarak değerlendiriyorum.

İlki, risalenin, metinden anlaşılacağı üzere, Muhammed Tapar’ın ilim meclisindeki bir tartışma vesilesiyle kaleme alınmış olmasıdır. İlmî tartışmaların hâkimiyet mücadeleleri arasında yapılabilmesi, takdire şayan olursa da oldukça zayıf bir ihtimaldir. Diğer, Berkyaruk-Muhammed Tapar arasındaki saltanat kavgası devam ederken “es-Sultanü’l-Muazzam Gıyasü’l-dünya ve’l-din” lakabını kullanarak bir risale telif etmenin, Bağdadi açısından oluşturacağı risktir. Zira, güç dengeleri sürekli değişmiş, güçlü olanın yanında

37 Özaydın, “Berkyaruk.” Özaydın, “Muhammed Tapar.”

38 İbnü’l-Esir, c. VIII, 429-430; Zehebi, c. XXXIV, 21.

görünen halife Müstazhir-Billah, 31 Aralık 1099 tarihi itibariyle hutbelerin tekrardan Berkyaruk adına okunması talimatını vermiştir.³⁹ Bu süreç içerisinde de egemen taraf Berkyaruk olmuş; henüz yirmi üç yaşında iken vefat edişi Muhammed Tapar'ın sultanlığına kapı aralamıştır.⁴⁰ Hilafet başkenti Bağdat'ta yaşayan Ebü'l-Berekât'ın, meselenin ciddiyetini kavramış olmasını beklemek doğaldır. Dolayısıyla, makul olan, risalenin Muhammed Tapar'ın hakimiyetini tesis ettiği yıl ile vefat ettiği yıl arasında, yani 1105-1118 aralığında yazılmış olmasıdır.

Risalenin Bağdadi külliyyatındaki tarihsel yerine dair net bir hüküm vermek mümkün değildir. Eserlerinin bir kısmının günümüze ulaşmaması, ulaşanlardan da net bir tarih elde edilememesi, sadece eldeki kısıtlı veri üzerinden çıkarım yapmaya imkân tanır. Kur'an ayetlerine ve hadislerle atıfta bulunan *Risâle fi'l-akl ve mâhiyyetih*,⁴¹ Yahudi iken ömrünün sonlarında Müslüman olan⁴² filozofun son eseri olmaya adaydır. Bahsedildiği üzere, Nisan 1144'ten sonrasına ait olmayan *el-Kitâbü'l-mu'teber* büyük ihtimalle bir önceki eserdir. 1143 tarihli yazması bulunan⁴³ *Kitâbü't-tefsîr*⁴⁴ (*Kohelet*'in Vaiz Kitabının Şerhi),⁴⁵ *Mu'teber*'den önce olmalıdır. Alaüddeve Feramürz 1141 yılında vefat ettiğine göre, *Risâle fi'l-melâl* bu tarihten sonra yazılamaz. Fakat onun hükümdarlığının uzunluğu (1095-1141) herhangi bir tahmini güçleştirir. Çabuk iyileştirici meşhur ilaç terkihi *el-Berşesâ*,⁴⁶ *Kitâbü'l-akrâbâzîn*'deki⁴⁷ formülleri açıkladığına göre, onu takip eder. İlave terkipler içeren *Emînü'l-ervâh*⁴⁸

39 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, cilt VIII, 433-435; Zehebi, *Târihu'l-İslâm*, cilt XXXIV, 22.

40 Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, 26-37.

41 Bkz. Leipzig, Universitätsbibliothek, Vollers, no. 882/1, vr. 1a-17a; Ebü'l-Berekât Bağdadi, "Ebü'l-Berekât el-Bağdadi, Sahihi Edilleti'n-Nakl fi Mahiyyeti'l-Akl: Akıl Risâlesi," çev., Ferruh Özpilavcı, *İslami İlimler Dergisi* 2 (2010): 247-261.

42 İbnü'l-Kiftî, *İhbâru'l-ulemâ*, 224. Bağdadi'nin ihtidasına dair ayrıntılı bir açıklama için bkz. Tunagöz, "Ebu'l-Berakat el-Bağdadi'de Tanrı Düşüncesi," 17-22.

43 S. Abraham Poznanski, "Mitteilungen aus handschriftlichen Bibelkommentaren," *Zeitschrift für hebräische Bibliographie* 16 (1913): 32.

44 Beyhaki, *Tetimmetü swâni'l-hikme*, 125.

45 Oxford, Bodleian Library, Pococke, no. 274, vr. 1a-177b.

46 Manisa İl Halk Kütüphanesi, no. 1781/6, vr. 152b-155a.

47 İbn Ebi Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, 376.

48 Manisa İl Halk Kütüphanesi, no. 1781/7, vr. 155b-157a.

ise muhtemelen *el-Berşesasâ*'yı. Son dört eser gibi, *Risâle fî'n-nefs*⁴⁹ ile yazması bulunmayan *İhtisârü't-teşrîh*⁵⁰ için kesin bir tarih verilemez.

Sonuç olarak mümkün tek hüküm, söz konusu risalenin Bağdadi'nin ilk eserleri arasında yer aldığı ve *Risâle fî'l-akl ve mâhiyyetih*, *el-Kitâbü'l-mu'teber* ve *Kitâbü't-tefsîr* den önce yazılmış olduğudur.

III. Risalenin Mevcut Nüshaları

Risalenin dünyanın çeşitli kütüphanelerinde tespit edebildiğim mevcut nüshaları, istinsah tarihleri itibariyle şu şekilde sıralanabilir:⁵¹

1. [Meçhul], *Zuhûri'l-kevâkib leylen ve ihtifâihâ nehâran* [sonradan eklenmiş], Tahran, Kitâbhâne-i Millî-yi Melik, no. 2412/2, s. 25-31, 659/1260-61, müst. Muhammed ibn Ali Damiğani, Nesih, 19 st., 6x15,5 cm.
2. İbn Sina, *Risâle fî rü'yeti'l-kevâkib bi'l-leyl lâ bi'n-nehâr*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, no. 4832/13, vr. 57a-57b, 700/1300-01, Nesih, 32 st. (9x18 cm.), 10,5x19 cm.
3. Ebü'l-Berekât Bağdadi, *Risâle fî sebebi zuhûri'l-kevâkib leylen ve hafâihâ nehâran*, Tahran, Kitâbhâne-i Meclis-i Şûrâ-yı Millî, no. 3923/22, s. 200-203, 8./14. y.y., Nestalik, 19 st., 13x18 cm.
4. Ebü'l-Berekât Bağdadi, *Risâle fî zuhûri'l-kevâkib leylen ve hafâihâ nehâran*, Berlin, Staatsbibliothek, Petermann II, no. 466/8, vr. 47a-48b. ykl. 890/1485, müst. Muhammed b. Ahmed Savi.

49 Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, no. 4855, vr. 104a-109b.

50 İbn Ebi Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, 376.

51 *Fihristkân-i nüshahâ-yı hattî-yi İrân (Fenha)* (Tahran: Sâzmân-ı isnâd ve Kitâbhâne-yi Millî-yi Cumhûri-yi İslâmî-yi İrân, 2011), cilt XXII, 369-370; M. Taki Danişpejuh, *Fihrist-i Kitâbhâne-i Merkezî-yi Dânişgâh-ı Tahrân* (Tahran: Dânişgâh-ı Tahrân, 1911-1991), cilt XIV, 3672; *Fihrist-i nüshahâ-yı aksî-yi Merkez-i İhyâ-i Mirâs-ı İslâmî* (Kum: Mecmû-i zehâir-i İslâmî, 1998-2008), cilt IV, 172; Wilhelm Ahlwardt, *Verzeichnis der arabischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, cilt V (Berlin: A. Asher & Co., 1887-1899), 139, 140, 157.

5. [Meçhul], *Risâle fî sebebi zuhûri'l-kevâkib leylen ve hafâihâ nehâran*, Meşhed, Kitâbhâne-i Âstân-i Kuds-i Razavî, no. 11452/16, 3 vr., 27 Zilkade 1019/10 Şubat 1611, müst. Şihabeddin Ali Tabatabai, 17 st., 12x18 cm.
6. Ebü'l-Berekât el-Bağdadi, *Risâle fî zuhûri'l-kevâkib leylen ve hafâihâ nehâran*, Tahran, Kitâbhâne-i Merkezî-yi Dânişgâh-i Tahrân, no. 6710/19, vr. 65a-65b, müst. Nasirüddin Muhammed Razavi, 11./17. y.y., 42 st. (13x23 cm.), 20x31 cm.
7. İbn Sina, *Risâle fî rü'yeti'l-kevâkib bi'l-leyl lâ bi'n-nehâr*, Meşhed, Kitâbhâne-i Âstân-i Kuds-i Razavî, no. 5295/1, s. 1-2, 1041/1631-32, müst. Muhammed Hüseyin b. Halef Tebrizi, Nestalik, 27-31 st. (11,2x19 cm.), 16,7x25,3 cm.
8. [Meçhul], [*başlık yok*], Krakow, Jagiellońska Biblioteka, Ms. or. fol. (Mf.), no. 218/34, vr. 440b-443a, 1061/1651, 19 st.
9. [Meçhul], *Risâle fî sebebi zuhûri'l-kevâkib leylen ve hafâihâ nehâran*, Tahran, Kitâbhâne-i Merkezî-yi Dânişgâh-i Tahrân, no. 4732/2, s. 27-31, 12./18. y.y., Nestalik, 12 st. (5x11 cm.), 10x17 cm.
10. İbn Sina, *Risâle fî rü'yeti'l-kevâkib bi'l-leyl ve'n-nehâr*, Meşhed, Kitâbhâne-i Âstân-i Kuds-i Razavî, no. 5590/3, s. 146-149, 12./18. y.y., Talik, 17 st. (7,5x13cm.), 13,2x20 cm.
11. İbn Sina, *Risâle fî rü'yeti'l-kevâkib bi'l-leyl lâ bi'n-nehâr*, Meşhed, Kitâbhâne-i Âstân-i Kuds-i Razavî, no. 12124/10, 1 vr., 1308/1890-91, müst. Esedullah ibn Müneccim Mazenderani.
12. İbn Sina, *Risâle fî rü'yeti'l-kevâkib fi'l-leyl lâ bi'n-nehâr*, Tahran, Kitâbhâne-i Asgar Mehdevî, no. 282/6, s. 84, 1309/1891-92, Nesih, müst. Muhammed Tahir Meşhedi.
13. İbn Sina, *Risâle fî rü'yeti'l-kevâkib fi'l-leyl lâ bi'n-nehâr*, Meşhed, Kitâbhâne-i Âstân-i Kuds-i Razavî, no. 12297/27, s. 363-364, 1309/1891-92, Nesih, müst. Muhammed Tahir Meşhedi, 31 st., 20,2x33,1 cm.
14. Ebü'l-Berekât Bağdadi, *Risâle fî sebebi zuhûri'l-kevâkib leylen ve hafâihâ nehâran*, Tahran, Kitâbhâne-i Merkezî-yi Dânişgâh-i Tahrân, no. 2783/1, s. 1-5, 14./20. y.y., Nestalik, 20 st. (7,5x14 cm.), 10,5x17 cm.
15. Ebü'l-Berekât Bağdadi, *Risâle fî sebebi zuhûri'l-kevâkib leylen ve hafâihâ nehâran*, Meşhed, Kitâbhâne-i Âstân-i Kuds-i Razavî, no. 6012, Mordad 1311/Ağustos 1932, Nestalik, 16 st. (12x19 cm.), 16,5x22,3 cm.

16. İbn Sina, *Risâle fi rü'yeti'l-kevâkib fi'l-leyl*, Tahran, Kitâbhâne-i Dânişgede-i İlähiyyât, no. 709/2, vr. 27b-28b, 29 Mordad 1312/20 Ağustos 1933, müst. Habib Simnani, Nesih, 24 st. (11x18 cm.), 13,5x21 cm.⁵²

Fark edileceği üzere, 7./13. yüzyıla ait bir, 8./14. yüzyıla ait iki, 9./15. yüzyıla ait bir nüsha bulunmaktadır. Diğer nüshalardan dört tanesi 11./17. yüzyıla, iki tanesi 12./18. yüzyıla, altı tanesi 14./20. yüzyıla aittir. Dolayısıyla, nüshaların büyük çoğunluğu geç dönemlere aittir.

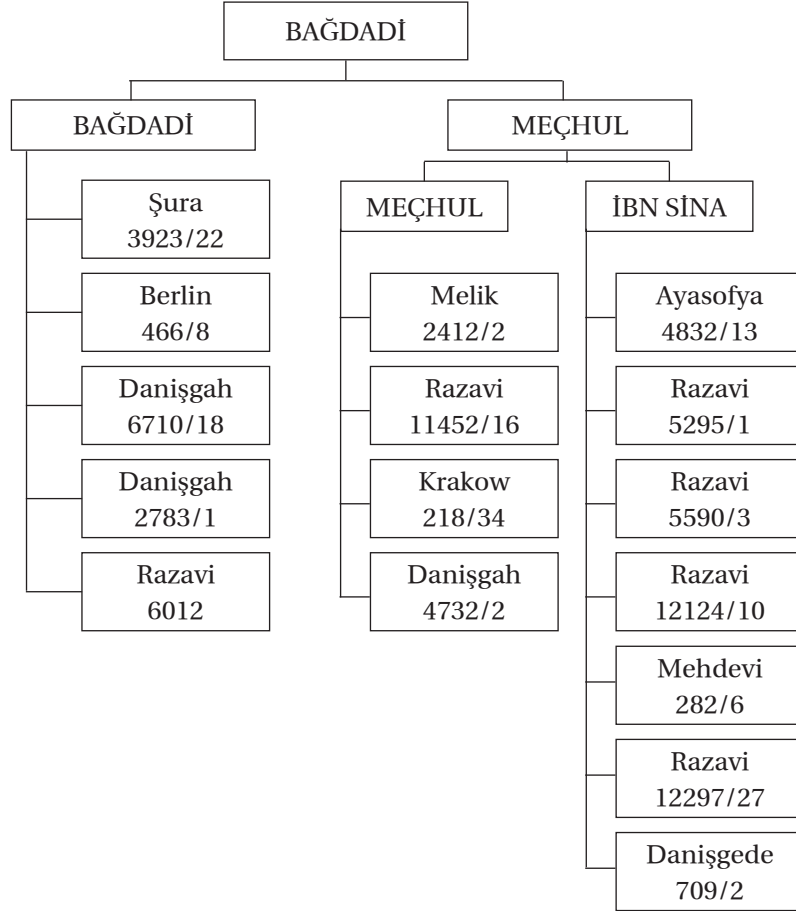
Eldeki en eski nüsha olan 659/1260-61 tarihli Tahran'daki yazmanın (Melik 2412/2) müellifi belirsizdir. Eser ismi ise sonradan, farklı bir yazı karakteriyle ve kırmızı mürekkeple metnin üst satır arasına sıkıştırılarak eklenmiştir. Bir sonraki, 700/1300-01 tarihli İstanbul (Ayasofya, no. 4832/13) nüshası ise, eseri başka bir isimle İbn Sina'ya izafe etmiştir. Müellifi meçhul nüshalar, Bağdadi'ye nispet edilenlerle aynı başlığı, yani *Risâle fi zuhûri'l-kevâkib leylen ve hafâihâ nehâran* ismini taşımaktadır. Risale 1105-1118 aralığında yazıldığına göre, problemin ilk dönem itibariyle başladığı rahatlıkla söylenebilir. Önceki yazmalar, sonrakileri etkilemiş, 5-7. sıralardaki yazmalarda görüldüğü üzere, aynı yüzyılda yazılan üç nüsha, farklı müelliflere nispet edilerek farklı başlıklarla istinsah edilmiştir.

Bütün bu hususlar şöyle bir değerlendirmeye kapı aralamaktadır: Ebü'l-Berekât Bağdadi'ye ait metin, öncelikle onun adıyla ve onun verdiği isimle yazılmış; sonrasında, kuvvetle muhtemel müstensih ihmaliyle, önce yazar, sonrasında yazar ve eser ismi belirtilmeden çoğaltılmıştır. Eser ismindeki belirsizlik, sonraki müstensihlerce, içeriğe uygun olarak *Risâle fi rü'yeti'l-kevâkib fi'l-leyl lâ bi'n-nehâr* ismiyle giderilmiştir. En sonunda, yazarı meçhul bu metne, eş-Şifâ'da⁵³ benzer konuları inceleyen meşhur İbn Sina muhtemel

52 Brockelmann, British Museum'da İbn Sina'ya ait *Risâle fi rü'yeti'l-kevâkib fi'l-leyl lâ bi'n-nehâr* isimli başka bir nüshadan bahseder (GAS, c. I, s. 822). Fakat onun gönderme yaptığı katalogda 758. sırada yer alan mecmua (Or. 1750), böyle bir esere yer vermemektedir. Miladi 1850 tarihli, 162 varaklık nestalik mecmuada Farsça *Miftâh-ı Hazâyin* (vr. 1-76), Arapça *el-Kânunü'l-Mesûdî* (vr. 77-106) ve Farsça *Hülasâtü'l-İnşâ'* (vr. 107-162) isimli eserler yer almaktadır. Charles Rieu, *Supplement to the Catalogue of the Arabic Manuscripts in the British Museum* (London: Gilbert & Rivington, 1894), 519; Charles Rieu, *Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum*, cilt III (London: Gilbert & Rivington, 1879-1883), 1016-1017.

53 Eserin gökbilim (*ilmü'l-hey'e*) bölümündeki iki faslın başlığı risalenin ismine çok yakındır. 8. Makale, 2. Fasl: "Fasl fi zuhûri'l-kevâkibi's-sâbite li'r-rü'ye"

yazar olarak kaydedilmiştir. Sonraki her bir müstensih, elindeki aslın taşıdığı farklı başlık ve nispetleri günümüze kadar devam ettirmiştir. Mevcut yazmalara dayalı bu akıl yürütme, aşağıdaki gibi tablolaştırılabilir:

Şekil 1: Yazmaların Soy Ağacı⁵⁴

ve ihtifâiha anha". 13. Makale, 4. Fasil: "Fasl fi zuhûri'l-kevâkibi'l-hamse ve ihtifâiha." İbn Sina bu fasillarda önce sabit yıldızların, sonra beş gezegenin (Merkür, Venüs, Mars, Jüpiter, Satürn) ne zaman ve hangi konumda görülebileceklerinin matematiksel açıklamasını yapar. Fasillarda yıldızların görülme/görülme nedenine ilişkin bir açıklama yoktur. Bkz. İbn Sina, *eş-Şifâ: er-Riyâziyyât (4)*, nşr., İbrahim Medkur vd. (Kum: Mektebetü Âyetullâh el-Mar'âşî, 1984), cilt II, 456, 640.

54 Şekil, mevcut yazmaların kökenlerine işaret etmek ve onları aidiyetleri bağlamında tasnif etmek amacıyla çizilmiştir. Kayıt bilgileri verilen yazmalar kronolojik olarak sıralanmışsa da, onlardan üstte yer alanın alttakinin kaynağı olduğu kesin biçimde söylenemez.

IV. Risalenin İçeriği

Risale, Muhammed Tapar'ın sorduğu soru üzerine kaleme alınmış olsa da, telifin onun isteği üzerine gerçekleştiğine dair açık bir ifade metinde yer almaz. Bağdadi'nin risaleyi, kendi isteğiyle, mesele üzerinde mesai harcayarak sonradan telif edip sultana ithaf ettiği söylenebilir.

İlk paragrafta, Muhammed Tapar'ın lakapları anılmış ve uzun bir övgünün ardından sorduğu soruya değinilmiştir. Bu müzakerenin nerede ve hangi çerçevede gerçekleştiği açık değildir. Bağdadi'nin anlatımı, kendisinin de aralarında yer aldığı, çok sayıda âlimin iştirak ettiği bir ilim meclisine işaret etmektedir. Muhammed Tapar'ın başkent İsfahan'daki sarayı, mekân için güçlü bir adaydır.

Anılan müzakerenin içeriği risalenin ikinci paragrafında yer alır. Sultan, etrafındaki âlimlere yıldızların⁵⁵ sadece gece görülme nedenini sorar. Bağdadi'nin kifayetsizlikle (*duafâü'r-ra'y*) itham ettiği âlimlerin izahı şöyledir:⁵⁶ Yıldızların ışığının kaynağı Güneş'tir.

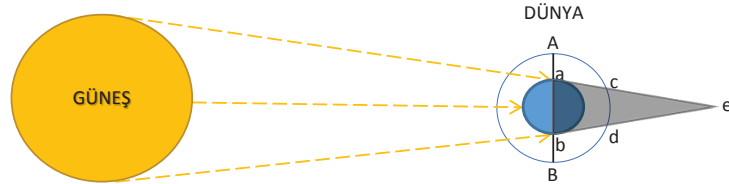
55 Ortaçağ gökbiliminde ışık saçan tüm gökcisimleri *kevkeb/kevâkib* veya *necm/nücûm* olarak adlandırılmış ve "sabit yıldızlar" (*el-kevâkibü's-sâbite*) ve "hareketli yıldızlar" (*el-kevâkibü'l-müteharrike/el-câriye/les-seyyâre*) olmak üzere temelde ikiye ayrılmıştır. O dönemde Neptün ile Plüton'un varlığı bilinmediği gibi, günümüz gökbiliminde "uydu" olarak nitelenen Ay (*Kamer*) ile "gezegen" olarak nitelenen Merkür (*Utariid*), Venüs (*Zühre*), Mars (*Mirrih*), Jüpiter (*Müşteri*) ve Satürn (*Zühal*) de yıldız kavramı içerisinde değerlendirilmiştir. Hareketli yıldızların son beşi "el-kevâkibü'l-hamse" (*beş gezegen*); Ay ve Güneş eklenince "el-kevâkibü's-seb'a" (*yedi yıldız*) olarak anılmıştır. Yavuz Unat, "Yıldız," <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c43/c430296.pdf> (eriş. tar. 01.12.2015). İncelenen risaledeki yıldız tasavvuru bahsedilen birikimin dışında değildir; fakat yıldızlar (*kevâkib*) herhangi bir ayırma tâbi tutulmaksızın bir bütün olarak konu edilmektedir.

56 Bağdadi bu âlimlerin isimlerini ve uzmanlıklarını bildirmez. *el-Mu'ribü'l-Mahmûdî* isimli yazmasını tespit edemediğim eserini Mahmud ibn Muhammed Tapar'a ithaf eden (İbn Ebi Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, 380), dolayısıyla Selçuklu iktidarıyla olan irtibatı bilinen matematikçi, gökbilimci ve şair Bedî Usturlabi (ö. 1139) bu isimler arasında yer alabilir. Hatta Usturlabi'nin Bağdadi'yi hicveden bir şiir yazması (İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-a'yân*, cilt VI, 75) ile Bağdadi'nin kifayetsizlik suçlaması arasında kronolojisi meçhul bir bağlantı da kurulabilir. Bununla birlikte, Usturlabi'nin *Risâle fi'l-amel bi's-safihati'l-âfâkiyye* isimli eserinde, varsayımı zayıflatabilecek bir unsur bulunmaktadır. Zira müellif bu risalede, Bağdadi'nin eleştirdiği, yıldızların ışığının Güneş'ten geldiği fikrini benimsememiş gözükür. Fakat, risalenin telif tarihinin bilinmemesi ve belirgin müteredditi dili, kesin bir hüküm vermenin önünde engel teşkil etmektedir: "Yıldızlara gelince, araştırmacılar (*ehlü'n-nazar*) onların ışıklarının kendilerinden mi kaynaklandığı,↔

Yıldızlar, gündüzleri, güneş ışığından dolayı gizli kalırlar. Çünkü güneş ışığı, yıldızların ışıklarını bastırır ve görülmelerini engeller. Geceleri ise Güneş batar; böylelikle görülebilirler. Yıldızların ışıkları, gündüzleri, Güneş'in engelleyici etkisi nedeniyle göğün derinliklerine ulaşamaz.

Kısaca, izahın temelinde güneş ışıkları ve etkisi yer alır. Muhammed Tapar'ın yetersiz bulduğu yer de tam burasıdır. "Peki, nasıl olur da güneş ışınları, aralarında perde olan Dünya'dan dolayı, gök kürenin yarısına ulaşamaz!" şeklinde bir soru yöneltir. Soru kısa olsa da, şu hususları ima eder gözükmektedir: İzah doğrusya ve yıldızlar sadece güneş ışıklarının olumsuz etkisiyle görülemiyorsa, onlar küre biçimindeki Dünya'nın Güneş'e bakan yüzünde/ yarısında görülemeyecek, Güneş görmeyen yüzünde/yarısında ise görülebilecektir. Yani 360°'lik burçlar kuşağının yarısındaki yıldızlar görülemeyecek, diğer yarısındaki yıldızlar ise görülebilecektir. Bu durum Dünya diskinin, kendisini çevreleyen küresinin yarısında güneş ışığını kesmesi demektir. Fakat Dünya disk, güneş ışığını -Güneş Dünya'dan daha büyük olduğu için- Güneş'e paralel bir açıyla değil, daralan bir açıyla keser.

Sultan'ın ikazı şu şekilde görselleştirilebilir:

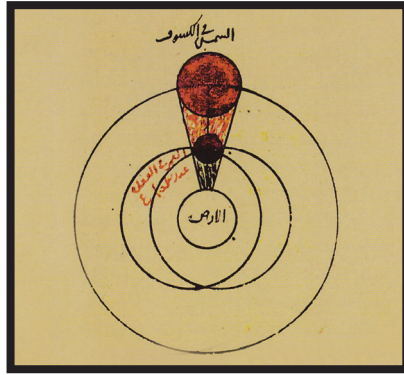

Şekil 2: Güneş ışınlarının Dünya diski tarafından kırılması⁵⁷

yoksa Güneş ışınlarının üzerlerine düşmesi sebebiyle mi oluştuğu hakkında ihtilaf etmişlerdir. Onların bir kısmı, ışıklı olanın sadece Güneş olduğu ve yıldızların hiçbirisinin ışığının olmadığı fikrini benimsedi. (...) Diğer kısmı da donuk ve ışısız Ay hariç tüm yıldızların ışıklı olduğunu fikrini benimsedi. Bu [ikinci görüş], kesin ve tartışmaya kapalı olmasa da, iki görüş arasında doğru olmaya yakın olanıdır." Usturlabi, *Risâle fi'l-amel bi's-safîhati'l-âfâkıyye* (Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Niğde, no. 1507/2), vr. 17b-18a.

57 A: Dünya gök küresinin kuzey kutbu. B: Dünya gök küresinin güney kutbu. a: Dünya'nın kuzey kutbu. b: Dünya'nın güney kutbu. c: Dünya gök ➤

Âlimler, Sultan'ın yorumlarına katılır ve Güneş'in Dünya'dan büyük olduğunu; gök kürenin yarısının ışığını kesmeyeceğini ve bunun ancak büyüklüğü Güneş kadar olan şey tarafından yapılacağını söylerler. Fakat Sultan bu cevap üzerine de, Güneş tutulmasını kastederek, Dünya'dan daha küçük olan Ay'ın Güneş'in görülmesini engelleyebildiğini söyleyerek asıl meselenin büyüklük-küçüklük değil, konum ve açı olduğunu ima eder: "Güneş'ten kat kat küçük olan Dünya'dan daha küçük bir şey gök küresini perdeleyebiliyor-ken bu nasıl böyle olabilir!"

Şekil 3: Güneş Tutulması⁵⁸

Batlamyusçu kozmolojiye aşina olduğu görülen genç yaştaki Sultan'ın çıkarım ve yorumlarını Bağdadi takdirle anar ve sonrasında kendi yorumlarına geçer. Metnin satır araları, Bağdadi'nin geri planda kaldığı ve müzakereyi sadece dinlediğini ihsas etmektedir. Bağdadi'nin o gün için asıl uzmanlığının tıp olması ve saray hekimliği rolü bunda etkin olabilir.

Bağdadi, Sultan'ın sorusunu cevaplayabilmek için bazı esasların ortaya konulması gerektiğini söyler. Onun ortaya koyduğu üç esas şöyledir:

(1) Atmosfer (*feza*), yani hava tabakası saydamdır. Saydam cisim, ışık verenler ile göz arasında aracıdır; doğrudan görülmez. Kristal, yakut, cam, hava ve su saydam cisimlerdir. Fakat bunların say-

küresinin kuzeyindeki son karanlık nokta. d: Dünya gök küresinin güneyindeki son karanlık nokta. e: Dünya gök küresinin dışındaki son karanlık nokta.

58 Kadızade Rumi, *Şerhu'l-mülâhhas fi ilmi'l-hey'e* (Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, no. 2662), vr. 46a.

damlıkları arasında fark vardır. Saydam aydınlatan veya karartan bir şey değildir. Göz, saydam olan her şeye nüfuz eder; ışık saçan şeyleri görür. Böyle olduğu için, insan karanlık ortamda kendisine yakın şeyleri göremezken gökteki yıldızları görür. Çünkü göz, Güneş gibi kendisinden dolayı ya da Ay, dağ, toprak gibi başkasından dolayı ışığı olan şeyleri görür.

(2) Hava katışıksız olmadığından tam saydam değildir. Havanın içerisinde buhar, duman, toz gibi şeyler vardır. Bunlar da görüşün netliğini etkiler. Bulutlu, sisli ve tozlu havalarda görüş azalır ya da imkânsızlaşır.

(3) Gökyüzü (*sema*), hava gibi saydam bir cisimdir. Saydam olduğu için renksizdir; aydınlatmaz ve karartmaz. Gökyüzü saydam olduğu için sabit yıldızlar yedi göğün ardından görülürler. Fakat yine saydam olan atmosferin aksine, gökyüzü ışık kabul etmez.

Bağdadi, bunun ardından yıldızların gündüz görülemediğine nedeğine değinir. Ona göre, yıldızlar, gökyüzünün gündüzleri aydınlık, geceleri karanlık olmasından dolayı gizli kalmazlar. Çünkü, Güneş gökyüzünden asla kaybolmaz; sadece bulunduğumuz konumda görünmez olur. Aksine, yıldızlar, gözlerimizin gündüz vaktinde yeryüzüne ve de toz, duman gibi etkenlerle bulanık bir hal alan atmosfere ulaşan Güneş ışıklarıyla meşgul olmasından dolayı gizli kalırlar. Çünkü, atmosfer bulanık olsa da ışık kabul eder; böylelikle ışığı iletme özelliği azalırsa da tamamen ortadan kalkmaz. Bir başka deyişle, yıldızların görülemediğine nedeni, onların ışıklarının olmaması veya sönükleşmesi değil, daha güçlü bir ışığın olumsuz etkisidir.⁵⁹ Aynı şekilde, geceleyin, güçlü kandil ve meşaleler arasında oturan insan çevresindeki aydınlık oranında yıldızları görememeye başlar.

Bağdadi yukarıdaki izahına güvenmektedir. Fakat gökyüzünün ışık kabul ettiği varsayımı kabul edilecekse –ki “lev” şart kipini kullanan Bağdadi buna hala inanmamaktadır– alternatif bir açıklama yapılabileceğinden bahseder. Eğer gökyüzü gerçekten ışık alıyorsa, yani kendisi yanılıyorsa, yıldızların gündüzleri görülmesinin nedeni, gözlemcinin çevresindeki topraksı mat cisimlerin Güneş’ten aldığı ışıkların oluşturduğu aydınlık olacaktır.

⁵⁹ Benzer bir yaklaşım Usturlabi tarafından da sergilenir. Ona göre, karanlık bir kuyunun içerisindeki birisi, Güneş ışığının olumsuz etkisine maruz kalmadığı için, görüş açısındaki bir yıldız gündüz vaktinde görebilecektir. Usturlabi, *Risâle fi'l-amel*, vr. 18a.

*Risâle'*de yer alan çoğu görüş, dönemin doğa felsefesi ve gök-bilim literatürünün büyük etkisini taşır. Fakat detaylardaki ayrışmalar ile müstakil eser kaleme almanın gereği olarak bütüncül ve görece kapsamlı bir açıklama sunmuş olması, Bağdadi'nin katkısı olarak değerlendirilmeye adaydır.

Saydamlık üzerine inceleme, İbnü'l-Heyssem'in *Kavl fi'd-dav'* isimli risalesindeki içeriğe çok yakındır. Aralarındaki fark, gökyüzünün ışık kabul edip etmemesi konusunda ortaya çıkar. Bağdadi, gökyüzünün ışık kabul edişini reddederken, İbnü'l-Heyssem, saydam ya da mat, her şeyin ışık kabul ettiğini söyler.⁶⁰

Yıldızların kendi ışığına sahip olduğu ve ışığını Güneş'ten alan tek yıldızın Ay olduğu İbn Sina ile İbnü'l-Heyssem tarafından açıkça ifade edilmiştir.⁶¹ Diğer taraftan, *eş-Şifâ*'nın "Nefs" kitabının ışık-renk farkı, saydam ve parlak konusuna ayrılmış bölümü (3. Makale, 3. Fasil), Bağdadi'nin temel perspektifi ile uyum halindedir. İbn Sina, özetle, (a) yıldızların sadece karanlıkta görülebileceğini; (b) gündüz vakti Güneş'in yıldızların ışığını bastıracağını; (c) yıldızların her zaman ışıklı olmakla birlikte, şartlar olgunlaşmadıkça göz tarafından algılanamayacağını ifade etmektedir.⁶²

60 İbnü'l-Heyssem, *Kavl fi'd-dav'* (London, British Library, IO Islamic, no. 1270), vr. 13a-13b.

61 İbn Sina, *eş-Şifâ: et-Tabîyyât (2)*, cilt II, 38. İbnü'l-Heyssem, yıldızların ışıklarını konu edinen *Kavl fi advâi'l-kevâkib* isimli risalesinde bu konuyu uzun uzun tartışır. Ona göre, filozoflar Ay hakkındaki bilgilerini genelleştirerek tüm yıldızların ışığını Güneş'ten aldığı hükmüne varmışlardır. Fakat bu görüş zannidir ve vakıya mutabık değildir. Ay hariç tüm yıldızlar kendi ışığına sahiptir. Eğer yıldızlar kendi ışıklarına sahip olmasalardı, tıpkı Ay gibi, bazen hilal şeklinde görülmeleri gerekirdi. İbnü'l-Heyssem, *Kavl fi advâi'l-kevâkib* (British Library, IO Islamic, no. 1270), vr. 10b, 12a. Ayrıca bkz. Bağdadi, *el-Kitâbü'l-mu'teber*, cilt II, 137, 139, 155.

62 "Yıldızlara gelince, sadece karanlıkta görülürler. Çünkü ışıkları Güneş ışıklarını bastıramaz, böylece hiçbir şeye ışık saçıp onları aydınlatamazlar. Işıklarının varlığı ortadan kalkmaz, görülmeleri karanlık esnasında mümkündür, karanlıkta görülürler. Bizzat görülmelerinin sebebi karanlık değildir. Işıkların bir kısmının diğer kısmına baskın olduğu bilinmelidir; sonuçta bastırılanlar görülemezler. Örneğin Güneş ışığı zayıf ateşin ışığını ve yıldızların ışığını bastırır, onlar Güneş parlakken görülemezler. Bu durum görülmeleri için karanlığa ihtiyaç olduğu anlamına gelmez; aksine gözlerimizin, onları görmek için karanlık değil ışıklı olmalarına ihtiyaç duyduğu anlamına gelir. (...) Sen havadaki toz parçalarının, ısıtılmış olanlarının karanlıkta görülebileceği bir cinsten olduğunu biliyorsun. Eğer insan karanlıktaysa ve toz parçalarının üzerine ışık düşmüşse bu toz parçalarının görülmesi mümkün olur. Eğer insan ışıktaysa bu mümkün olmaz. Bu insan gözüyle alakalı bir durumdan dolayı böyledir, toz parçalarının ışığı ile alakalı bir ➤

Risâle'deki temel görüşler, *el-Kitâbü'l-mu'teber*'in ilgili bahisleriyle de uyumludur. Fakat, *Mu'teber*'in verdiği bilgiler, farklı konular çerçevesinde ele alındığı için *Risâle*'ye göre dağınıktır ve bütün detayları içermez.⁶³ Bununla birlikte, mantık, fizik ve metafizik ciltlerinden oluşan *Mu'teber*, *Risâle*'de bahsedilmeyen birkaç önemli hususa değinmekte ve ondaki bazı eksiklikleri tamamlamaktadır. Bu ilaveler yıldızların doğası, görme ve nefis teorisi çerçevesinde yapılmaktadır:

Mu'teber'e göre, tüm yıldızlar, küresel, birleşimsiz ve katı cisimlerdir. Yıldızların doğası, ister hareketli (*mütehayyire*) ister hareketsiz (*sabite*) olsun aynıdır. Bu fiziksel özellikler gök kürelerinde de vardır ve bunların hiçbirisi fesada tâbi değildir.⁶⁴ Ayrıca, yıldızlar Dünya'nın çok uzağındaki cisimlerdir. Mesafenin çokluğu onların küçük olarak algılanmalarına neden olur, fakat gerçek durum bunun tersinedir. Mesafe, görülme bağlamında olumsuz bir etki oluşturduğundan, görülemeyen yıldız sayısı görülenden fazladır.⁶⁵

Bağdadi'nin en önemli ilavelerinden ve özgün görüşlerinden birisi, onun görme idrakine yönelik açıklamalarında ortaya çıkar. Filozof, düşünce tarihindeki görme (*ıbsâr*) teorilerini, görülenin suretinin göze ulaşması (*intibâ'*) sonucunda görme ile gözbebeğinden görülene doğru bir ışının (*şua*) çıkması sonucunda görme olarak temelde ikiye ayırır.⁶⁶ Her iki kanadın, karşıt görüşü çürütmek için geliştirdiği kanıtları kullanarak her iki görüşü de reddeden Bağdadi,⁶⁷ ikinci tezdten ilham alarak⁶⁸ görmenin, gözden çıkan ışığın (*nûr*) ışıklı cisimlerle karşılaşması sonucunda oluştuğunu ifade

durumdan dolayı değil. İnsan gözü, baskın bir ışığın etkisi altındaysa onları göremez, böyle bir etkiye maruz değilse onları görür. (...) Işıklı şeylerin bir kısmı diğerlerinden parlaktır, bazıları da diğerlerinden sönüktür. Kastedilen, parlak olanların sönük olanların yapısına etki etmesi değil, gözlerimize etki etmesidir. (...) Gözlerimizin o esnadaki acziyetinden dolayı sönükler parlak olanlarla beraber görülemezler. Gözlerimiz, parlak ışıklı nesnelerin gözlerimizdeki etkisi ortadan kalktığında onları görme imkânına kavuşur." İbn Sina, *eş-Şifâ: et-Tabüyyât* (6), cilt II, 93-94.

63 Bkz. Bağdadi, *el-Kitâbü'l-mu'teber*, cilt II, 45, 125, 132-134, 137-139, 185, 331, 347-348.

64 Bağdadi, *el-Kitâbü'l-mu'teber*, cilt II, 134, 138-139.

65 Bağdadi, *el-Kitâbü'l-mu'teber*, cilt III, 166.

66 Bağdadi, *el-Kitâbü'l-mu'teber*, cilt II, 324.

67 Bağdadi, *el-Kitâbü'l-mu'teber*, cilt II, 326-329.

68 Ferruh Özpilavcı, "Ebu'l-Berekât el-Bağdadi'de Nefs Teorisi" (Yüksek Lisans Tezi, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000), 49.

eder.⁶⁹ Ona göre, koni (*mahrûtî*) şeklindeki bu ışık, nefsin kullandığı bir araç konumundadır. Dolayısıyla, gören, ışık ve göz aletlerini kullanan nefisten başkası değildir.⁷⁰ İbnü'l-Heysem⁷¹ ve İbn Sina⁷² tarafından benimsenen *intibâ'* tezini reddettiği görülen Bağdadi,⁷³ yine Meşşai perspektife aykırı olarak, tüm iç ve dış idraklerin nefse ait olduğunu ve nefsin bölünmez bir birlik arz ettiğini eklemektedir.⁷⁴

Bağdadi yıldızlara dair en dikkat çekici yorumunu, sudur teorisini -yani Meşşai varoluş açıklamasını- eleştirdiği pasajlarda yapmaktadır. Aristoteles'i Meşşailiğin fikrî önderi ve muhtemelen apokrif *Esûlücyâ Aristâtâlis* etkisiyle sudur teorisinin kurucusu olarak tasvir eden filozof,⁷⁵ tüm Meşşaileri, yıldızları eksik değerlendirmiş olmakla suçlamaktadır. Ona göre, yıldızlar, evrenin işleyişinde rolü olan, ruhaniyet ve güç sahibi varlıklardır. Bu sebeple akıl ve nefis sahibi olmamaları düşünülemez. Tıpkı gök küreleri gibi, akla ve nefse sahiptirler.⁷⁶

69 "Görme, ister gözde olsun ister görülende, ışık (*nûr*) ile gerçekleşir. Gözlerimizdeki ışık, tıpkı güneş, ay ve kandil vb. başka ışıklı şeylerde olduğu gibi, sadece hizasındaki şeye ulaşır. Aynı şekilde, gözün görüş alanı genişlediğinde, hizasındakilerin genişliğinden dolayı dıştaki ışık dağınık ve göz görebildiği şeyleri göremez olur. Görme, gözün hizasında iken, gözden görülene ulaşan ışık ile gerçekleşir. Bu, güneş ışımının (*şua*) hizasındaki şeylere ulaşması gibidir ve bu ışımın cisim olup olmaması ile ilgili hüküm göz ışığı için de geçerlidir." Bağdadi, *el-Kitâbü'l-mu'teber*, cilt II, 332.

70 Bağdadi, *el-Kitâbü'l-mu'teber*, cilt II, 331-334.

71 İbnü'l-Heysem, *Kitâbü'l-menâzır: I-III*, nşr. Abdülhamid Sabra (Kuveyt: el-Meclisü'l-vatanî li's-sekâfe ve'l-fünûn ve'l-âdâb, 1983), 158; "On Seeing the Stars," 36-38; H. Gazi Topdemir, *Modern Optiğin Kurucusu İbnü'l-Heysem: Hayatı, Eserleri ve Teorileri* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi, 2002), 46-54.

72 İbn Sina, *en-Necât mine'l-gark fî bahri'd-dalâlat*, nşr., M. Taki Danişpejuh (Tahran: İntişârat-ı Dânişgâh-i Tahrân, 2008), 323; Aydın Sayılı, "İbn Sina'da Işık, Görme ve Gökkuşağı," *İbn Sina: Doğumunun Bininci Yılı Armağanı*, der., Aydın Sayılı (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 279-285.

73 Shlomo Pines, Plotinos'un görmeyi, varlığın hakikatlerini barındıran nefsin, kendisinden çıkıp nesneye ulaşan nur ile uyanıp dikkate gelmesi olarak açıkladığını ve Bağdadi'nin görüşlerinin bu teoriye yakın olduğunu ifade etmektedir. Özpilavcı, "Ebu'l-Berekât el-Bağdadi'de Nefs Teorisi," 51.

74 Bağdadi, *el-Kitâbü'l-mu'teber*, cilt II, 354, 403-404.

75 Bağdadi, *el-Kitâbü'l-mu'teber*, cilt III, 148.

76 "Yıldızların tümünü, akli ve nefsi olmayan atıl şeyler olarak değerlendirip akıl ve nefsi, hareketlerinden dolayı gök kürelerine nispet ettiler. Dediler ki: 'Gök küreleri değerli, ezeli ve ebedi cisimlerdir. Onların her birisi nefis ve hayat sahibi olmayı hak eder; hatta buna insandan daha çok layıktır.' Onlar yıldızları, çok sayıda olmalarına rağmen unuttular; herhangi birisi için ⇨

Dolayısıyla, Bağdadi'nin *Risâle*'deki görüşlerinin İbn Sina ve İbnü'l-Heysem'in yaklaşımları üzerine kurulduğu; fakat her iki düşünürden farklı bir görme teorisi sunan ve yıldızlara nefis atfeden *Mu'teber* ile bu uyum önemli derecede ortadan kalktığı yorumunu yapmak mümkündür. Bu durum, zamanla İbn Sina eleştirmeni olarak ünlenen⁷⁷ Bağdadi'deki fikrî değişimi göstermesi açısından önemli olduğu gibi, incelenen *Risâle*'nin onun ilk eserlerinden birisi olduğu tespiti güçlendirecek niteliktedir.

V. Tahkik ve Çeviri Yöntemi

İran kütüphanelerinden yazma taleplerim icabet görmediğinden ve başkaca teşebbüslerim akim kaldığından, listelenen nüshaların sadece sekizini (Melik, no. 2412/2; Ayasofya, no. 4832/13; Şûrâ, no. 3923/22; Berlin, no. 466/8; Krakow, no. 218/34; Razavi, no. 5295/1; Razavi, no. 5590/3, Razavi, no. 12297/27) temin edebildim. Yazmaların tümüne sahip olmak elbette daha uygundu. Buna rağmen, birkaç sebeple henüz tenkitli neşri yapılmamış bu risaleyi yayımlama teşebbüsünden vazgeçmedim. Ulaştığım yazmalarda esasa ilişkin farklılıkların olmaması, değişik coğrafyalara yayılmış nüshaların aynı muhtevaya sahip olduğunu ifade etmekteydi. Katalogların, ulaşamadığım yazmalardan yaptığı alıntılarının aynı metni sunması, tahkikin eldeki imkânlarla da mümkün olabileceğini teyit etmiş oldu.

Bu sekizden üç nüshayı (Şûrâ, no. 3923/22; Krakow, no. 218/34, ve Razavi, no 12297/27) tahkikten çıkardım. Çünkü Şûrâ, no. 3923/22, hemen hemen aynı metne sahip Berlin, no. 466/8'den daha fazla hata içermekteydi; Krakow, no. 218/34 eski nüshalarda noktasız yazılmış bazı kelimeleri yanlış noktalararak hatalı bir me-

ne nefis ne akıldan bahsettiler. Sanki onları, bedende uzuvlar ne ise onun gibi, gök küresindeki cüzler olarak gördüler. Halbuki bedendeki uzuvlar da atul değildir. Gök kürelerinden her birine bir tür güç atfetmişken bu nasıl böyle olabilir? Düşüncede feleklere yükselmemişken, akıl ve nefsi feleklere nispet edip yıldızlardan nefyetmenin, onları bundan soyutlamanın anlamı nedir? Halbuki ışınları, ışıkları, güçleri ve ruhanîyetleri vesilesiyle ortaya çıkan fiillerinden dolayı onlar buna daha layıktır." Bağdadi, *el-Kitâbü'l-mu'teber*, cilt III, 157; ayrıca bkz. cilt III, 167-168.

⁷⁷ Beyhaki, *Tetimmatü svâni'l-hikme*, 105-106.

tin oluşturmuştu;⁷⁸ Razavi, no. 12297/27 ise, öncekilere hiçbir ilave katkı sağlamayan muahhar bir metindi.

Tahkiki, İslam Araştırmaları Merkezi'nin yöntemi doğrultusunda yaptım.⁷⁹ Kısaca özetlersem: Müzekker-müennes, fiil-fail uyumsuzluğu gibi açık hataları ve anlam açısından önem arz etmeyen küçük farklılıkları dipnotları artırmamak için metin içine yansıtmadım. Dipnotta farklılıklara işaret ettiğim yerlerde ise, yazılı kelime dilbilgisi ve/veya anlam açısından doğru olsun ya da olmasın, nüshaya tâbi oldum. Elden geldiğince dipnot sayısını az tutmaya çalıştım, fakat yazmalardaki küçük farklılıkların çokluğundan dolayı arzuladığım hedefe ulaşamadım. Nüshalar arası fazlalıkları "+", eksiklikleri "-" işareti ile gösterdim. Cümleler arasında uyumsuzluğa yol açtığı için metinden çıkarılmasını teklif ettiğim bir kelimeyi, yöntemem uyararak metinde bıraktım. Fakat dikkatten kaçmaması için "." işaretleri arasına aldım. Kullanılan yazmaların varak ya da sayfa bitimlerini köşeli parantez ile belirttim. Metni, anlaşılabilirliğini artırmak için uygun paragraflara ayırdım ve her bir paragrafa numara verdim. Gerekli yerlerde dipnotta açıklamalar yaptım.

Tahkikte kullanılan nüshaların simgeleri, kayıt numaraları ve temel nitelikleri şöyledir:

1. Melik, no. 2412/2, s. 25-31 (ⲉ): Müellifini anmayan risalenin *Zuhûri'l-kevâkib leylen ve ihtifâihâ nehâran* isimli başlığı sonradan eklenmiştir. Muhammed ibn Ali Damiğani tarafından 659/1260-61 tarihinde istinsah edilmiştir. Nesih türü yazıya sahip metnin sayfaları 19 satırdır ve 6x15,5 cm boyutundadır. Eldeki en eski tarihli metin olsa da, kritik nahiv ve ifade hatalarına sahiptir.
2. Ayasofya, no. 4832/13, vr. 57a-57b (ⲉ): İbn Sina'ya atfedilen metin, *Risâle fî rü'yeti'l-kevâkib bi'l-leyl lâ bi'n-nehâr* başlığını taşımaktadır. Risalenin ve ayrıca Kindi'nin on dokuz felsefi ve bilimsel eserinin de yer aldığı bu kıymetli mecmuanın Fuat Sezgin tarafından tıpkıbasımı yapılmıştır.⁸⁰ Mecmuadaki bazı

78 Örneğin, "tevakkud," "yûkadu"ya; "iffet," "fikh"a; "ve'd-din," "ve'llezine"ye; "feza," "kaza"ya dönüşmüştür (vr. 440b).

79 Bkz. "Arapça Tahkik Dizgi Bibliyografya Esasları" *İslam Araştırmaları Merkezi*, http://www.isam.org.tr/index.cfm?fuseaction=objects2.detail_content&cid=64&cat_id=4&chid=4 (eriş. tar. 25.12.2105).

80 Fuat Sezgin, ed., *Codex Ayasofya 4832: A Collection of Mathematical, Philosophical, Meteorological, and Astromical Treatises*, Frankfurt am Main: ↗

metinlerin istinsahı Hicri beşinci yüzyıla kadar gitmektedir.⁸¹ Elimizdeki nüsha 700/1300-01 tarihli olduğuna göre, mecmuaya sonradan ilave edilmiş olmalıdır. Kufi-nesih karışımı yazıya sahip metnin sayfaları 32 satırdır ve 9x18 cm. boyutundadır. Oluğça zor okunan bu nüsha, eldekiler içerisinde en sıhhatlisidir.

3. Berlin, Petermann II, no. 466/8, vr. 47a-48b (ب): Ebü'l-Berekât el-Bağdadi'ye atfedilen metin, *Risâle fî zuhûri'l-kevâkib leylen ve hafâihâ nehâran* adını taşımaktadır. Muhammed ibn Ahmed Savi tarafından yaklaşık 889/1485'te istinsah edilmiştir.⁸² Okunaklı olan bu nüsha, bazı hatalarına rağmen kullanışlı durumdadır.
4. Razavî, no. 5295/1, s. 1-2 (ج): İbn Sina'ya atfedilen metin, *Risâle fî rü'yeti'l-kevâkib bi'l-leyl lâ bi'n-nehâr* başlığını taşımaktadır. Okunması en güç olan nüshadır. Metin, sağ üstten sol alta doğru 45 derecelik açı ile Muhammed Hüseyin b. Halef et-Tebrizi tarafından nestalik üslupla yazılmıştır. Nüshanın satır sayısı 27-31 arasında değişmektedir ve 11,2x19 cm. boyutundadır.
5. Razavi, no. 5590/3, s. 146-149 (ح): Yukarıdaki nüsha ile yakınlıklar içermektedir. İbn Sina'ya atfedilen metin, *Risâle fî rü'yeti'l-kevâkib bi'l-leyl ve'n-nehâr* başlığını taşımaktadır. 12./18. yüzyıla ait olan nüsha talik karakterlidir. Sayfaların satır sayısı 17'dir ve 7,5x13 cm. boyutundadır. Son iki nüsha, diğer tüm nüshalarda olan birkaç cümleyi eksik bırakmıştır.

Çeviriye gelince, daha önce de bahsedildiği üzere, bu metin Almanca, İngilizce ve iki kez Türkçeye tercüme edilmişti. Buna rağmen, birkaç nedenden ötürü makaleme yeni bir tercüme ekleme ihtiyacı hissettim: Hiçbir tercümenin tahkikli metne dayanmaması; Wiedemann'a ve Ünver'e ait üç tercümenin tasviri nitelikte olması; nüsha eksikliklerinin gölgesinde ilerlemek zorunda kalan Gökmen tercümesinin hatalar barındırması ve günümüz için zor anlaşılacak bir üsluba sahip olması.

Çeviride, tahkikli metindeki nüsha farklılıklarına yer vermedim. Arapça metindeki paragraflandırmayı takip ettim. Anlaşılır bir

Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 2010.

81 M. Ebu Ride, "Mukaddime," *Resâilü'l-Kindî el-felsefiyye* (Kahire: Dârü'l-fikri'l-Arabî, 1950), cilt I, xi (k).

82 Bu risalenin ferağ kaydı yoktur. Fakat ait olduğu mecmuada, 24 Zilhicce 889/12 Ocak 1485 (vr. 19a); 20 Zilhicce 888/19 Ocak 1484 (vr. 29a) istinsah kayıtları yer almaktadır.

Türkçe kullanmaya çalıştım ve asıl metne elden geldiğince sadık kaldım. Fakat kaynak metne harfiyen uymanın anlaşılabilirlik açısından sıkıntı ürettiği birkaç yerde kısmen serbest davrandım.

Sonuç

Bu makalede, İslam bilim ve düşünce tarihine ait *Risâle fî zuhûri'l-kevâkib leylen ve hafâihâ nehâran* isimli eser incelendi. Söz konusu eserin hem İbn Sina'ya hem de Ebü'l-Berekât Bağdadi'ye atfedilmesi, öncelikli olarak bu karmaşanın çözülmesini gerektirdi. Yazmalarda “es-Sultanü'l-Muazzam Gıyasü'd-din” lakaplı bir hükümdara işaret edilmesi yazarın kimliğinin tespiti önemli bir ipucu vermekteydi. İbn Sina'nın bahsedilen lakaplara sahip bir hükümdarla ilişkisinin olmaması, eserin yazarının Ebü'l-Berekât Bağdadi olduğu düşüncesini kuvvetlendirdi. Bu düşünceyi destekleyen başka bir unsur *Risâle'*nin, Bağdadi'nin temel eseri *el-Kitâbü'l-mu'teber* ile üslup ve muhteva uyumluluğudur.

Bu makalede ayrıca eserin kime ithaf edildiği meselesi üzerinde durulmuştur. Bahsedilen lakapların, filozofun çağdaşı Büyük Selçuklu hükümdarı Muhammed Tapar ile onun oğlu Irak Selçuklu hükümdarı Mesud tarafından kullanılması ithaf edilen şahıs için bir belirsizlik oluşturmaktadır. Fakat, tarihi kaynaklar vesilesiyle hükümdarların ilgi alanlarının mukayesesini, eserin sunulduğu hükümdarın Muhammed Tapar olduğunu göstermektedir.

Yazmaların kronolojik tahlili, yazar ve eser ismindeki karmaşanın sebebinin tespiti konusunda önemli ipuçları verdi. Bu doğrultuda, eserin başlangıçta yukarıdaki isimle Bağdadi'ye nispet edildiği; sonrasında, önce yazar, akabinde yazar ve eser ismi belirtilmeden çoğaltıldığı; zamanla *Risâle fî rü'yeti'l-kevâkib bi'l-leyl ve'n-nehâr* ismini aldığı ve nihayet İbn Sina'ya atfedildiği yorumuna ulaşıldı. Esere ilişkin çok sayıdaki müphemlikten birisi olan başlık problemi, yazmaların desteğiyle *Risâle fî sebebi zuhûri'l-kevâkib leylen ve hafâihâ nehâran* şeklinde çözüldü.

Eldeki verilerin kısıtlılığı, risalenin yazım tarihini kesin bir biçimde belirlemeye imkân tanımadığından, Muhammed Tapar'ın saltanat ve vefat tarihleri olan 1105-1118 aralığı yazım dönemi olarak öne çıkmaktadır. Aynı gerekçeyle, risalenin Bağdadi külliyyatındaki tarihsel yerine dair net bir hüküm verilememektedir. Sadece, ilk

eserlerden birisi olduğu ve *Risâletü'l-akl*, *el-Kitâbü'l-mu'teber* ve *Kitâbü't-tefsîr*'den önce yazıldığı söylenebilmektedir.

Risalenin, Muhammed Tapar tarafından yöneltilen yıldızların niçin sadece gece vaktinde görüldüğü sorusunu, büyük çoğunlukla devrinin bilim ve felsefe birikiminden yararlanarak cevapladığı ve yıldızların gündüz görülememesini, daha güçlü ışık kaynağı Güneş'in olumsuz etkisine hamlettiği görülmektedir. Risalede değinilmeyen, yıldızların doğası, özellikleri ve görmenin nasıl gerçekleştiği gibi konuların *el-Kitâbü'l-mu'teber*'de tamamlandığı tespit edilebilir. Bu kitaptaki ilavelerin Meşşai perspektif ile çelişmesi, Bağdadi'nin zamanla Meşşai paradigmadan uzaklaştığı yorumunu yapmaya olanak sağlamaktadır.

Ayrıca, makale vesilesiyle, İslam entelektüel tarihi açısından birkaç önemli yayının araştırmacıların mesaisini beklediği ortaya çıkmaktadır. İslam gökbilim tarihine yönelik kapsamlı bir eserin yazılması; *eş-Şifâ*'nın “en-Nefs” ve “İlmü'l-Hey'e” bölümlerinin Türkçeye tercümesi; *el-Kitâbü'l-mu'teber*'in titiz bir tahkikle beraber Türkçeye tercümesi ve yine Bağdadi'nin yayımlanmamış tıbbi eserlerinden *Risâle fi'l-melâl*, *el-Berşesâ ve Eminü'l-ervâh*'ın tenkitli neşri ve çevirisi.

Kaynakça

Afşar, İrec, vd. *Fihrist-i kitâbhâ-yi hattî-yi Kitabhâne-i Millî-yi Melik vâbeste be-Âstân-i Kuds-i Razavî*. Tahran: Kitâbhâne ve Mûze-yi Millî Melik, Âstân-i Kuds-i Razavî, 1371 hş./1992.

Alper, Ömer Mahir. “İbn Sînâ.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c20/c200202.pdf> (eriş. tar. 02.12.2015)

Anawati, Georges C. *Mü'ellesâtü İbn Sinâ*. Kahire: Dârü'l-Maârif, 1950.

Aydın, Cengiz. - Gülseren Aydın. “Batlamyus,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c05/c050131.pdf> (eriş. tar. 09.12.2015)

Avcı, Casim. “Nasihatü'l-Mülûk,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c32/c320285.pdf> (eriş. tar. 10.12.2105)

Bağdadi, Ebü'l-Berekât. *el-Kitâbü'l-mu'teber fî'l-hikme*, thk. Zeynelabidin Musevi. Haydarabad: İdâretü Cem'iyeti Dâireti'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1357-58/1938-39.

----- *el-Berşeasâ*. Manisa İl Halk Kütüphanesi, no. 1781/6, vr. 152b-155a.

----- *Emînü'l-ervâh*. Manisa İl Halk Kütüphanesi, no. 1781/7, vr. 155b-157a.

----- *Min kitâb li-Ebi'l-Berekât el-Bağdâdî fî 'ilmi'n-nefs*. Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, no. 4855, vr. 104a-109b.

----- *Risâletü'l-'akl*. Leipzig, Universitätsbibliothek, Vollers, no. 882/1, vr. 1a-17a.

----- *Zuhûrî'l-kevâkib leylen ve ihtifâihâ nehâran*. Tahran, Kitâbhâne-i Millî-yi Melik, no. 2412/2, s. 25-31.

----- *Risâle fî zuhûri'l-kevâkib leylen ve hafâihâ nehâran*. Berlin, Staatsbibliothek, Petermann II, no. 466/8, vr. 47a-48b.

----- *Risâle fî rü'yeti'l-kevâkib bi'l-leyl lâ bi'n-nehâr*. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, no. 4832/13, vr. 57a-57b.

----- *Risâle fî rü'yeti'l-kevâkib bi'l-leyl lâ bi'n-nehâr*. Meşhed, Kitâbhâne-i Âstân-i Kuds-i Razavî, no. 5295/1, s. 1-2.

----- *Risâle fî rü'yeti'l-kevâkib bi'l-leyl ve'n-nehâr*. Meşhed, Kitâbhâne-i Âstân-i Kuds-i Razavî, no. 5590/3, s. 146-149.

Bağdadi, İsmail Paşa. *Hediyetü'l-ârifîn: Esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, çev. Rifat Bilge, tsh. M. Kemal İnal, Avni Aktuç. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1955.

Brockelmann, Carl. *Geschichte der arabischen Litteratur*, 3 cilt. Leiden: E. J. Brill, 1898-1942.

----- *Geschichte der arabischen Litteratur: Supplementband*, 3 cilt. Leiden: E. J. Brill, 1937-1942.

Bündari, Kıvamüddin. *Kitâbü Târihi Devleti Âl-i Selcûk*. Mısır: Matbaatü'l-Mevsûât, 1318/1900.

Çağrıcı, Mustafa. "Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c10/c100292.pdf> (eriş. tar. 04.12.2015).

Dânişpejûh, M. Takî. *Fihrist-i Kitâbhâne-i Merkezî-yi Dânişgâh-ı Tahrân*, 20 cilt. Tahran, Dânişgâh-ı Tahrân, 1911-1991., c. 14, s. 3672.

Dirâyetî, Mustafa, - Mücteba Dirâyetî. *Fihristkân-i nüshahâ-yi hattî-yi İrân (fenhâ)*. Sâzmân-ı İsnâd ve Kitâbhâne-yi Millî-yi Cumhûrî-yi İslâmî-yi İrân, 1390 hş./2011.

Ebû Rîde, Muhammed A. "Mukaddime." *Resâilü'l-Kindî el-felsefiyye*, 2 cilt. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-'Arabî, 1369/1950.

Ergin, Osman. *İbni Sina Bibliografyası*. İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, 1956.

Eşkûrî, Cafer H. - Sadık H. Eşkûrî. *Fihrist-i nüshahâ-yi aksî-yi Merkez-i İhyâ-i Mîrâs-ı İslâmî*, 7 cilt. Kum: Mecmû-i Zehâir-i İslâmî, 1377-1387 hş./1998-2008.

Farabi. *İhsâü'l-ulûm*, thk. Osman Emin. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-'Arabî, 1949.

Fazlullah, Reşidüddin. *Câmi'u't-tevârih: Selçuklu Devleti*, çev. Erhan Göksu, H. Hüseyin Göksu. İstanbul: Selenge Yayınları, 2010.

Fehd, Tevfik. "İlm-i Felek." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c22/c220073.pdf> (eriş. tar. 08.12.2105)

Gazzali. *et-Tibrü'l-mesbûk fî nasîhati'l-mülûk*, nşr. Ahmed Şemseddin. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1409/1988.

Gökmen, M. Fatin. "Yıldızların Gece Görünüp de Gündüz Görünmemesi Hakkında Şeyhürreis İbni Ali Sina'nın Risalesi." *Büyük Türk Filozof ve Tıp Üstadı İbni Sina: Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

Hüseyini, Seyyid Ahmed. *Fihrisü mahtûtâti Hizâneti'r-Ravzati'l-Haydariyye fî'n-Necefî'l-eşref*. Necef, Matbaatü'n-Nu'mân, 1971.

İbn Ebi Usaybia. *Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-etıbbâ'*, thk. Nizar Rıza. Beyrut: Dârü mektebeti'l-hayât, t.y.

İbn Sina. *Dânişnâme-i Alâi: Alâi Hikmet Kitabı*, nşr. ve çev. Murat Demirkol. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurum Başkanlığı Yayınları, 2013.

----- *Fî aksâmi'l-ulûmi'l-akliyye. el-Mezhebü't-terbevî inde İbn Sînâ*, nşr. Abdülemir Z. Şemseddin. Beyrut: eş-Şeriketü'l-âlemiyye li'l-kitâb, 1988.

----- *Makâle fî'n-nefs*. British Library, Oriental Manuscripts, no. 7473, vr. 188b-198b.

----- *en-Necât mine'l-gark fî bahri'd-dalâlât*, nşr. M. Takî Dânişpejuh. Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-i Tahrân, hş. 1387/2008.

----- eş-Şifâ', nşr. İbrahim Medkûr vd., 10 cilt. Kum: Mektebetü Âyetullâh el-Mar'aşî, hş. 1404/1984.

İbnü'l-Heysen. *Kavl fi advâi'l-kevâkib*. London, British Library, IO Islamic, no. 1270, vr. 10b-12a.

----- *Kavl fi'd-dav'*. London, British Library, IO Islamic, no. 1270, vr. 12b-17b.

----- *Kitâbü'l-menâzır: 1-3*, nşr. Abdülhamid Sabra. Kuveyt: el-Meclisü'l-vatanî li's-sekâfe ve'l-fünûn ve'l-âdâb, 1983.

İbnü'l-İmrânî. *el-İnbâ' fi târihi'l-hulefâ'*, thk. Kasım Samerrai. Kahire: Dârü'l-âfâki'l-arabiyye, 1421/2001.

İbnü'l-Belhî. *Fârsnâme*, çev. Yusuf Hadi. Kahire: ed-Dârü's-sekâfiyye li'n-Neşr, 1421/2001.

İbnü'l-Cevzî. *el-Muntazam fi târihi'l-ümem ve'l-mülûk*, thk. Muhammed A. Atâ, Mustafa A. Atâ, 19 cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1412/1992.

İbnü'l-Esir, İzzeddin. *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Ö. Abdüsselâm Tedmüri. Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-arabî, 1417/1997.

İbnü'l-Kalânîsi. *Târihu Dimaşk*, thk. Süheyl Zekkar. Dimaşk: Dârü Hassân li't-Tıbâa ve'n-Neşr, 1403/1983.

İbnü'l-Kıftî, Ebü'l-Hasan. *İhbâru'l-ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ'*, thk. İbrahim Şemseddin. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1426/2005.

İzgi, Cevat. "Fezârî, Muhammed b. İbrâhîm." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c12/c120334.pdf> (eriş. tar. 11.12.2015).

Kehhale, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 4 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1994.

Mar'aşî, Mahmud. *Fihrist-i nüshahâ-yi hattî-yi Kitabhâne-i Büzürg-i Hazret-i Âyetullâhi'l-Uzmâ Mar'aşî-yi Necefî*, 12201-12600. Kum: Kitâbhâne-i Büzürg-i Hazret-i Âyetullâhi'l-Uzmâ Mar'aşî-yi Necefî, 1380 hş./2001.

Mehdevî, Yahya. *Fihrist-i nüshahâ-yi musannefât-i İbn Sînâ*. Tahran: Dânişgâh-i Tahrân, 1954.

Özaydın, Abdülkerim. "Berkyaruk." *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c05/c050411.pdf> (eriş. tar. 12.12.2015).

-----“Muhammed Tapar.” *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c30/c300381.pdf> (eriş. tar. 16.12.2015).

----- *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498–511/1105–1118)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990.

Özpilavcı, Ferruh. *Ebu'l-Berekât el-Bağdâdî'de Nefs Teorisi*. Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.

Poznanski, S. Abraham. “Mitteilungen aus handschriftlichen Bibelkommentaren.” *Zeitschrift für hebräische Bibliographie* XVI (1913): 32-36.

Rieu, Charles. *Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum*, 3 cilt. London: Gilbert & Rivington, 1879–83.

----- *Supplement to the Catalogue of the Arabic Manuscripts in the British Museum*. London: Gilbert & Rivington, 1894.

Sabra, Abdelhamid I. - Anton Heinen. “On Seeing the Stars: Edition and Translation of Ibn al-Haytham’s Risâla fî Ru’yat al-Kawâkib.” *Zeitschrift für Geschichte der arabisch-islamischen Wissenschaften* VII (1991–92): 31–72.

Safedi, Halil ibn Aybek. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaût, Türki Mustafa. Beyrut: Dârü ihyâi't-türâsi'l-arabî, 2000.

Sümer, Faruk. “Mes‘ûd b. Muhammed Tapar.” *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c29/c290223.pdf> (eriş. tar. 13.12.2015).

----- “Muhammed b. Mahmûd.” *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c30/c300358.pdf> (eriş. tar. 13.12.2015).

Tahrani, Aga Büzürg. *Zeylû keşfi'z-zünûn*. Beyrut: Dârü ihyâi't-türâsi'l-arabî, 1387 hş./2008.

Topdemir, H. Gazi. *Modern Optiğin Kurucusu: İbnü'l-Heysem Hayâtı, Eserleri ve Teorileri*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi, 2002.

Tunagöz, Tuna. *Ebû'l-Berakât el-Bağdâdî'de Tanrı Düşüncesi*. Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

Unat, Yavuz. “Yıldız.” *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c43/c430296.pdf> (eriş. tar. 15.12.2015).

Usturlabi, Bedî. *Risâle fi'l-amel bi's-safîhati'l-âfâkiyye*. Konya, Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Niğde, no. 1507/2, vr. 9a-23b.

Ünver, A. Süheyl. "Avicenna Explains Why Stars Are Visible at Night and Not During the Day." *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* I/2 (1946): 330–334.

----- "İbni Sinânın, Yıldızların Gece Görünüp Gündüz Görülmemeleri Hakkındaki Makalesi." *İbni Sina: Hayatı ve Eserleri Hakkında Çalışmalar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü, 1955.

Wiedemann, Eilhard. "Ueber den Grund, aus dem die Sterne bei Nacht sichtbar und bei Tage verborgen sind von Hibbat Allâh Ibn Malkâ al Jehûdî al Bagdâdî." *Natural Sciences in Islam, 34: Optics, Texts and Studies III*, ed. Fuat Sezgin. Frankfurt: Institute for the History of Arabic-Islamic Science, 2001.

Zehebi, Şemseddin. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ö. Abdüsselam Tedmüri. Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-arabî, 1413/1993.

Zirikli, Hayreddin. *el-A'lâm: Kâmûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ' mine'l-Arab ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşrikîn*. Beyrut: Dârü'l-ilm li'l-melâyîn, 2002.

رسالة في سبب ظهور الكواكب ليلاً وخفائها نهاراً

لأبي البركات البغدادي

بسم الله الرحمن الرحيم

[١] وبعد حمد الله والثناء عليه، فإنَّ السلطان المعظم غياث الدنيا والدين، الذي قد جمع الله فيه ما تفرَّق في عظماء الملوك ومذكوريه من شرف النفس وعلو الهمة ورزانة العقل وإصابة الرأي وتوقد الفطنة وأخلاق الشجاعة والكرم والعفة [م:٢هـ]* والعدل والقيام بواجب الدين والملك، فَوَقَّه بذلك للفوز بالسعادة العظيمة الأولى والأخرى، كان بلطافة فكره وثقافة ذهنه تفكّر فكراً حكيماً في سبب ظهور الكواكب ليلاً وخفائها نهاراً.

١ ب: رسالة في سبب ظهور الكواكب ليلاً وخفائها نهاراً لأبي البركات البغدادي صاحب كتاب المعتمد. م: ظهور الكواكب ليلاً واختفائها نهاراً. ص: هذه رسالة للشيخ الرئيس أبي علي سينا في رؤية الكواكب بالليل لا بالنهار. ز: رسالة في رؤية الكواكب في الليل لا بالنهار للشيخ أبي علي ابن سينا. ض: رسالة في رؤية الكواكب بالليل والنهار للشيخ أبي علي سينا.

٢ ص + وحسبنا الله ونعم المعين.

٣ م + والصلاة والسلام على عبده ورسوله المصطفى محمد وآله أجمعين. أظن أن هذا القسم زيادة المستنسخ، لأن أبا البركات البغدادي كان يهودياً عندما ألف هذه الرسالة. ب + كما هو أهله ومستحقه. ٤ يعني به السلطان غياث الدنيا والدين أبا شجاع محمد تار بن ملكشاه، الذي تولى حكم الدولة السلجوقية بين سنوات ٤٩٨-٥١١/١١٠٥-١١١٨. ب - المعظم غياث الدنيا والدين.

٥ ب: به.

٦ م: في.

٧ م: وإصابة؛ ب: ورسالة.

٨ م، ب: وأصالة.

٩ ص، ر، ض - وأخلاق.

١٠ ب، ر، ض - والعفة.

١١ الأرقام التي بين القوسين الحاصرتين تشير إلى نهاية الورقات أو الصفحات.

١٢ ب + العفة.

١٣ ب: بواجبات.

١٤ ض - بذلك.

١٥ م + لطيفاً.

[۲] وكان قد سمع في ذلك: أنّ الشمس تُظهر نورها نهاراً على أنوار الكواكب فلا ترى، وإذا غابت ليلاً رؤيت لغيبه نورها، الذي كانت أنوارها، تخفى بقياسه؛ لأن الكواكب تنمى أنوارها نهاراً ولا تدخل إلى عمق السماء كما يتوهمه ضعفاء الرأي. فقال: فكيف يغيب شعاع الشمس عن نصف الفلك والأرض التي تستر بينهما؟ قد قيل فيها: إنها لا يبلغ [ض: ۱۶، ۱] قدرها قدر الشمس حتى حجبت النور عن نصف الفلك، وإنما كانت محجبه عما قدره قدر الشمس لا أزيد من ذلك. فأما وهي على ما يقال أكبر من الأرض أضعافاً كثيرة، فكيف يكون كذلك وإنما يستتر من الفلك ما قدره أصغر من قدر الأرض التي هي أصغر من الشمس بكثير؟ وكان [م: ۲۱] هذا سؤالاً عظيماً لا يهتدى إليه أكثر المتشغلين بالعلوم،

- ۱۶ ب، ض - في.
- ۱۷ ب: بظهور.
- ۱۸ ر، ض: نرى.
- ۱۹ ر، ض - رؤيت؛ م: رأيت.
- ۲۰ ب - نهاراً على أنوار الكواكب فلا ترى وإذا غابت ليلاً رؤيت لغيبه نورها.
- ۲۱ ب: لما.
- ۲۲ ب: هو همة.
- ۲۳ ر، ض - فكيف.
- ۲۴ ب: الذي. لأجل تأسيس ارتباط صحيح بين هذه الجملة وما بعدها، يجب حذف "التي" من النص.
- ۲۵ ص: تستنير؛ ر، ض: تستقر.
- ۲۶ م، ب + أن يكون.
- ۲۷ م، ب: بقدر.
- ۲۸ م، ب: وحتى لو كانت الأرض بقدر الشمس لما.
- ۲۹ م، ص، ر، ض: يحجبه.
- ۳۰ ب: قدر.
- ۳۱ ص، ر، ض: قدرها.
- ۳۲ م، ص، ر، ض: وأما.
- ۳۳ ر، ض: هي.
- ۳۴ م، ص، ب: أكثر.
- ۳۵ ب - وإنما.
- ۳۶ ب: يستتر.
- ۳۷ ب - قدر الأرض التي هي أصغر من؛ ص + جرم.
- ۳۸ م: يبدى.
- ۳۹ ر، ض: بالعلم.

ولا ينتهي“ إلينا أن أحداً سأل عنه واعترض“ به إلى وقت سماعه. وأكثر“ المشتغلين“ بالعلم“
إنما يقتصرون فيه على ذلك القول الأول،” وما“ فيهم من اهتدى“ إلى هذا الاعتراض“ العظيم.

[٣] والجواب عن ذلك يحتاج إلى تقرير أصول. منها: إن الهواء المعروف بالفضاء هو شفاف، وكل شفاف ينفذ البصر فيه، لا يضيء ولا يظلم، كما يظن من لا“ يحسن النظر في العلوم. من أن هذا الفضاء، الذي هو الهواء، يضيء بالشمس أو بالمصباح ويظلم“ بعدم ذلك، وإنما يضيء [ب:٤٧-أ] الجدران والأجرام الكثيفة بوقوع الشعاعات والأنوار عليها. وبرهانها واضح: من أن الإنسان في الليل المدلهمة ينفذ بصره في هذا الفضاء، الذي يعتقده مظلماً، إلى الكواكب فيراها، وهو لا يشاهد أقرب الأجسام إليه. وإنما ذلك؛ لأن البصر إنما يرى“ من الأجسام ما عليه نور،” من ذاته كالشمس، أو“ من غيره كالقمر والجدران والجبال والأرض“ ونحوها، وينفذ البصر إليه في الجسم الشفاف [م:٢٧] كالهواء، وذلك في الليل كما هو في النهار. ألا ترى أنه إن“ كان في الليل المدلهمة نار مضيئة، بعدها منك“ قدر فرسخ،” لرأيتها من مقامك الذي“ لا ترى فيه كفاك. فذلك دليل واضح على أن البصر إنما يدرك ما عليه من الأجسام نور، وينفذ في الجسم الشفاف - كهذا الفضاء - ليلاً، كما ينفذ نهاراً. وهذا أصل محقق مستوفى“ في العلوم، لا مراجعة لأهل النظر فيه.

٤٠ ب: انتهى.

٤١ م: أو أعرض.

٤٢ ب - وأكثر.

٤٣ ب: المتعامين.

٤٤ ر - ولا ينتهي إلينا (...) وأكثر المشتغلين بالعلم، صح هـ؛ ض - ولا ينتهي إلينا (...) وأكثر المشتغلين بالعلم.

٤٥ ب - القول الأول؛ ب + السؤال.

٤٦ ب: ولم يكن.

٤٧ ب + فيه.

٤٨ ب: السؤال.

٤٩ م - شفاف.

٥٠ ص - لا.

٥١ ر: ونظلم.

٥٢ ر: ينال.

٥٣ ب + إما.

٥٤ ب: وإما.

٥٥ م، ر، ض: والأراضي.

٥٦ ر - إن؛ ب: لو.

٥٧ ب - منك.

٥٨ م + واحد.

٥٩ ض - الذي.

٦٠ م: مستوفى؛ ر، ض: مستور.

[٤] فالجسم الشَّفَافُ "سفير" بين المنيرات والأبصار، وليس مرئيًّا بذاته. والجسم المنير "مرئي" بذاته، لا ينفذ البصر فيه إلى غيره. والجسم الذي فيه كثافة وإشفاق، "إمَّا من المركبات من أجسام شَفَافَةٍ كالهواء، وكثيفة قابلة للضيء كالأرض، مثل البلُّور والياقوت والزجاج، يُرى بما فيه من الجسم الشَّفَافِ؛ وإمَّا من البسائط فكالماء، الذي هو [ض:١٤٧] في حدود تَوَسَّط من كثافة وإشفاق، فإنه مرئيٌ" ووسيطٌ" أيضًا ينفذ البصر فيه إلى ما وراءه، وإن لم يكن كنفوذه [ص:٥٧-أ] في الهواء الذي هو الفضاء.

[٥] ومنها: إنَّ هذا الفضاء، الذي "هو" الهواء الموجود، ليس خالصًا صرفًا، بل بخالطةٌ "أرضيةٌ [م:٢٨] ومائيةٌ ممَّا" يتصعد إليه من بخار ودخان وغبار، كما يُرى "ذلك" يزيد فيه تارة فيكدر، "حتى لا ينفذ البصر فيه، كما يكون في يوم الغيم والضباب والرياح المثيرة للغبار، ولا" يكون في وقت من الأوقات خالصًا صافيًا لا خلط فيه، فكذلك "ليس بخالص" الإشفاق في وقت من الأوقات".

[٦] ومنها: إنَّ السماء أيضًا جسم شَفَاف كالهواء، لا لون لها، ولا تقبل الأنوار بإشراقها" عليها، فلا تُضيء ولا تُظلم. وأمَّا ما يتخيَّل للبصر فيها من لون، فإنما هو [ب:٤٧-ب] أمر خيالي لا حقيقة له، يكون لإمعان البصر في شفاف متمادٍ" في مسافته إلى حد من البعد، يضعف موقع البصر عنده. وذلك واضح من أنَّ الكواكب الثابتة تُرى من وراء سبع سموات، على ما هو معلوم من تخانة كل سماء

٦١ م، ص + بالذات.

٦٢ ص، ب: سينير؛ ر، ض + من.

٦٣ م: مرئيًّا؛ ب: مریدًا.

٦٤ ر، ض: النير.

٦٥ ب - مرئي.

٦٦ ض: لإشفاق.

٦٧ م، ب: مرئي.

٦٨ م، ب: ووسط.

٦٩ و- الذي.

٧٠ ض - الفضاء ومنها إن هذا الفضاء الذي هو.

٧١ م: يخالطه؛ ر: يخالط.

٧٢ م: بما.

٧٣ ر، ض: ترى.

٧٤ ر - ذلك.

٧٥ ب: فكدر.

٧٦ ب: و.

٧٧ ص: فذلك.

٧٨ ص: بخلط.

٧٩ م، ب - خالصًا صافيًا لا خلط فيه فكذلك ليس بخالص الإشفاق في وقت من الأوقات.

٨٠ ص، ب: بإشراقها.

٨١ م: متماديًا.

منها، فلو لم يكن السماء جسمًا شفافًا لم تُر هذه الكواكب من ورائها، وهي لا تُرى من وراء جدار رقيق. ولو حجب بصرك عنها جسم من البلور الصافي، الذي هو شفاف أيضًا،^{٨٢} في ثخانة الترس لما أبصرتها؛^{٨٣} فكيف ما هو^{٨٤} بهذا القدر من الثخانة؟ فكيف لا يكون في غاية الإشفاف؟ [ر:١] وقد صحَّ أن الشفاف [م:٢٩] لا يُضىء ولا يُظلم، وإنما هو واسطة بين البصر وبين المنير^{٨٥} المرئي^{٨٦}.

[٧] وإذا تقررت هذه الأصول، فنقول: إن الكواكب إنما تخفى نهارًا لاشتغال أبصارنا بنور الشمس الواقع على الأرض والجدران والفضاء الكدر^{٨٧} الذي^{٨٨} يلينا^{٨٩} لما يكدّره من الغبار والدخان، لاستتئاضة السماء نهارًا ولا لظلمتها ليلاً. فإن الإعتراض بأن حالها ليلاً ونهارًا في^{٩٠} وجوب إضائتها^{٩١} عن الشمس -لو كانت تقبل الضياء-^{٩٢} حال واحد اعتراض لا رد له، فيبقى أن يكون ذلك لإضاءة ما يلينا من الأجسام الكثيفة الأرضية^{٩٣} فقط. ولو لا أن الفضاء الذي عندنا بكدورته يقبل الضياء، [ض:١٤٨] لقد كان الواحد منّا إذا رفع رأسه إلى السماء في صحراء أو على رأس جبل،^{٩٤} لا يرى معه أرضًا^{٩٥} ولا جدارًا^{٩٦} ولا جبالًا^{٩٧} غيره، لكان يجب أن يرى الكواكب، لا محالة؛ لأن بصره غير مشغول بمنير قريب. ولكن الأمر ليس كذلك، لأنه^{٩٨} ينظر في فضاء مضىء،^{٩٩} لأنه^{١٠٠} مركّب من كثيف ولطيف، فيقبل^{١٠١} الضياء بما فيه من الخلط الكثيف وإن كان قليلاً؛ وينفذ فيه البصر لما فيه^{١٠٢} من الغالب اللطيف. فليس^{١٠٣}

٨٢ م، ب - أيضًا.

٨٣ م، ب: أبصر بها.

٨٤ م - ما هو، صح هـ.

٨٥ ص، ض: المرئي.

٨٦ م: المرئي؛ ص، ض: المنير.

٨٧ ض - فنقول.

٨٨ ب: الدرى.

٨٩ م، ب - الذى

٩٠ ب: ما بينا.

٩١ ب: مع.

٩٢ ض: إضائتها.

٩٣ ب: السماء.

٩٤ ص - الأرضية.

٩٥ ض: جبال.

٩٦ ض: أرض.

٩٧ ض: جدار.

٩٨ ض: جبال.

٩٩ ب: لا.

١٠٠ م: لا.

١٠١ ص: يتقبل؛ ب: فنقول.

١٠٢ ض - لما فيه.

١٠٣ الأولى: فليست، ولكن مطابقة الفعل لفاعله في التأنيث ليست ضرورية إن كان الفاعل مؤنثًا غير حقيق.

رؤية [م:٣٠] الكواكب ليلاً لاستتار الشمس عن السماء، وإلا لبطل بهذا الإعتراض لا محالة، بل لاستتارها^{١٠٤} عما كان يُضئ بها مما لدينا ومما^{١٠٥} هو أقرب إلينا.

[٨] وكذلك لو جلس الإنسان في الليل بين مصابيح ومشاعل يُضئ^{١٠٦} بها ما حوله إضاءة مقارنة لإضاءة [ب:٤٨-أ] الشمس، بل أقل منها كثيراً،^{١٠٧} لقد كان يقصر عن إبصار الكواكب بقدر ما عنده من تلك الإضاءة. وهو يتحقق أن السماء لا تُضئ بتلك المشاعل، وإلا لقصر كل الناس عن إبصار الكواكب^{١٠٨} في ذلك الوقت مثل تقصيره، ويتضح ذلك أيضاً بما هو معلوم من علوم الهيئة: من أن ليلنا الذي نَصِر^{١٠٩} فيه الكواكب نهار قوم آخرين، لا يرون فيه كوكباً، لأن الشمس في وقت غروبها عنا تكون طالعة على آخرين. فذلك دليل قاطع على أن السبب المانع^{١١٠} والموجب ليس يختص بالسماء، وإنما يختص بما يعزب^{١١١} عنه الشمس من الأقاليم.

[٩] فهذا جواب السؤال وكشف الإشكال عن تمامه، ممن هو مقصر عن أمثاله؛ وأضاء قلبه وأنطق^{١١٢} لسانه أنوار سعادة السائل وحسن تأييده^{١١٣} وتوفيقه^{١١٤}.

تمت الرسالة^{١١٥}

١٠٤ م: لاستتار.

١٠٥ م: لاستتارها.

١٠٦ م: وما؛ ب - ومما.

١٠٧ ض: مضئ.ء.

١٠٨ ص: كبيراً.

١٠٩ ض - بقدر ما عنده (...) عن إبصار الكواكب.

١١٠ ب: قصوره.

١١١ ب: يبصر.

١١٢ ب: البالغ.

١١٣ م: يغرب.

١١٤ م: وانطلق.

١١٥ ض: التأييد؛ م - تأييده.

١١٦ ض: والتوفيق؛ ب - ممن هو مقصر (...) وحسن تأييده توفيقه؛ ض + وبالله العون. تم.

١١٧ ص، ض - تمت الرسالة؛ ب + والحمد لوليه.

Ebü'l-Berekât el-Bağdadi'nin Yıldızların Geceleri Görülüp Gündüzleri Görülmemesinin Nedeni Hakkındaki Risalesi

Esirgeyen ve Bağışlayan Allah'ın Adıyla

[1] Allah'a şükreder, O'nu yüceltirim. Büyük Sultan Din ve Dünya İşlerinin Destekçisi [Muhammed Tapar] –ki Allah, büyük hükümdarlara ve onların saygınlık, üstün gayret, ağırbaşlılık, doğru görüş, parlak zeka, cesaret, cömertlik, iffet ve adalet sahibi olma ve dini idari sorumlulukları yerine getirme bakımından hatırdaki kalanlarına parça parça verdiği hasletlerin hepsini onda toplamış ve onu böylelikle dünya ve ahiretin büyük mutluluğuna erdirmişdir– ince düşünüşünün ve bilgi birikiminin sonucu olarak yıldızların gece görülüp gündüz görülmemesinin nedeni hakkında bilgece bir düşünce ortaya koydu.

[2] O, daha önce, gündüzleri, Güneş'in ışığının yıldızların ışıklarını bastırıldığını ve bu sebeple görülemediklerini; gece olduğunda ışıklarının kaynağı olan Güneş ortadan kaybolduğu için görülebildiklerini; Güneş'in ışığından dolayı gizli kaldıklarını; çünkü yıldızların ışıklarının gündüzleri görünmez olduğunu ve göğün derinliklerine ulaşamadığını duymuştu. Konuya hâkim olmayanların zannı böyleydi. Sultan bunun üzerine: "Peki nasıl olur da Güneş ışınları, aralarında perde olan Dünya'dan dolayı, gök kürenin yarısına ulaşamaz!" dedi. [Ona cevaben] şöyle denmişti: Dünya'nın büyüklüğü, Güneş'in büyüklüğü kadar değildir ki gök kürenin yarısının ışığını engelleyebilsin. Onun ışığını, daha fazlası değil, büyüklüğü Güneş kadar olan şey perdeleyebilir. Güneş'in Dünya'dan kat kat büyük olduğu ifadesi üzerine ise: "Güneş'ten kat kat küçük olan Dünya'dan daha küçük bir şey gök küresini perdeleyebiliyorken bu nasıl böyle olabilir!" [dedi.] Bu, ilimlerle uğraşanların çoğunun aklına gelmeyen bir soruydu ve işitene dek, herhangi birisinin böyle bir soru sorduğunu ve itirazda bulunduğunu duymamıştım. İlimle uğraşanlar, ilk yorumdan öteye geçememiş, onların içinden bu büyük itirazı yapabilen çıkmamıştı.

[3] Bunu cevaplayabilmek, birkaç esasın ortaya konmasını gerektirir: Birincisi, atmosfer diye bilinen hava saydamdır; göz, saydam olan her şeye nüfuz eder; saydam ise ne aydınlatır ne de karartır. İlimlerde derinleşmemiş olanların şu kanaati yersizdir: Atmosfer, yani hava, Güneş veya bir ışık kaynağı dolayısıyla aydınlatır; onların yokluğundan dolayı da karartır. Yükseltir ve katı cisimler ise kendilerine ulaşan ışıklardan dolayı aydınlatılır. Bunu çürütecek delil açıktır: Kapkaranlık bir gecede, insan gözü, kendisine en ya-

kın şeyleri göremezken, insanın karanlık olduğunu zannettiği bu göğü aşır yıldızları görür. Bu böyledir; çünkü göz, sadece, Güneş gibi kendisinden dolayı ya da Ay, yükselti, dağ ve toprak gibi başkasından dolayı ışığı olan şeyleri görür. Göz, hava gibi saydam şeylere nüfuz eder; ister gündüz ister gece olsun bu durum değişmez. Kapkaranlık gecede, senden bir fersah uzaktaki ışık saçan bir ateşi, avucunu bile göremediğin yerden rahatlıkla görebilirsin. Bu, gözün sadece ışığı olan cisimleri gördüğüne ve atmosfer gibi saydam bir cisme, ister gece olsun ister gündüz, nüfuz ettiğine dair açık bir delildir. Bu, ilimlerde kanıtlanmış ve kabul görmüş, uzmanlarına (*ehlü'n-nazar*) başvurmaya gerek olmayan bir asıldır.

[4] Saydam cisim, ışık verenler ile göz arasında aracıdır; bizzat görülen değildir. Işık veren cisim bizzat görülendir; göz ondan geçip başka şeye erişemez. Kristal, yakut ve cam gibi, katılığa ve saydamlığa sahip cisim, ya hava gibi saydam ve toprak gibi ışığı kabul eden katı cisimlerin birleşimiyle oluşmuştur –ki bunlar saydam yapısından dolayı görülürler– ya da katılık ve saydamlık arasında yer alan su gibi birleşimsiz şeylerden oluşmuştur. Su görülen ve aracıdır; göz, havadaki, yani atmosferdeki gibi olmasa da, onu aşır ardındakine ulaşır.

[5] İkincisi, hissettiğimiz hava olan atmosfer bütünüyle katışıksız değildir; buhar, duman ve tozların yükselmesinden dolayı toprak ve su kökenli şeylerle karışmıştır. Fark edileceği üzere, bazen bu oran artar ve hava bulanıklaşır; bulutlu, sisli ve toz kaldıran rüzgarlı günlerde olduğu gibi gözün ona nüfuzu imkânsız hale gelir. Hiçbir zaman tamamen katışıksız değildir, dolayısıyla hiçbir zaman tam saydam değildir.

[6] Üçüncüsü, gökyüzü, hava gibi saydam bir cisimdir, renksizdir ve Güneş'in ısıtmasıyla ışıklanmaz; ne aydınlatır ne de karartır. Gözün, gökyüzünü renkli olarak algılamasına gelince, bu hayali bir durumdur ve hakikati yoktur. Bu durum, oldukça uzak bir noktaya dek uzanan ve gözün görme gücünü zayıflatan saydam bir şeye dikkatle bakıldığı zaman olur. Bu açıktır; çünkü sabit yıldızlar yedi göğün ardın görülürler. Her bir göğün yoğun yapısı da bilinen bir husustur. Şayet gökyüzü saydam bir cisim olmasaydı ince bir duvarın ardından bile görülemeyen bu yıldızlar, yedi göğün ardından görülemezlerdi. Saydam bir yapıya sahip saf kristalden kalkan kalınlığında bir cisim yıldızları görmeni engelleyebilseydi onları göremezdin. Böylesi yoğun yapıya sahip gökyüzünde durum nasıl [başka türlü] olabilir? Son derece saydam bir şeyde görme nasıl gerçekleşmez? Açıktır ki, saydam olan şey, aydınlatmaz ve karartmaz. O, göz ile ışık verip görülen şey arasında aracıdır.

[7] Bu temeller ortaya konduğuna göre, deriz ki: Yıldızlar, gözlerimizin, gündüzleri, yeryüzüne, yükseltilere ve toz ve dumanla bulanıklaşan en yakın göğe ulaşan Güneş ışıklarıyla meşgul olmasından dolayı gizli kalırlar; gökyüzünün gündüzleri aydınlık, geceleri karanlık olmasından dolayı değil. Ne var ki –gökyüzünün ışık kabul ettiği varsayımı çerçevesinde– gökyüzünün gece ve gündüz Güneş'ten ışık almasının sürekli olması gerektiği şeklindeki itiraz reddedilemeyecek bir itirazdır. Bu durumda, [yıldızların gündüzleri görülmemesinin sebebi olarak] geriye bir tek, en yakınımızdaki topraksı katı cisimlerin aydınlık sağlamaları kalmaktadır. Şayet bizi çevreleyen atmosfer bulanıklığından dolayı ışık kabul etmeseydi, içimizden birisi, çölde veya bir dağ başında, kendisi dışında hiçbir toprak, yükselti ve bir dağ göremeyecek derecede başını yukarı kaldırdığında, gözü yakınındaki bir aydınlatıcı ile meşgul olmadığından, yıldızları görmesi gerekirdi. Fakat durum bunun tam aksidir; çünkü insan aydınlatan atmosfere bakmaktadır, atmosfer de yoğun ve seyrek unsurların birleşimiyle oluşmuştur. Ne kadar az olursa olsun, yoğun karışıma sahip olduğu için ışığı kabul eder; yapısındaki seyrek unsurlarının baskınlığından dolayı da, göz kendisine nüfuz eder. Yıldızların gece görülmesi, Güneş'in gökyüzünden kaybolmasından dolayı değildir -değilse bu itiraz geçersiz olurdu- aksine onun ışık verdiği yanımızdaki ve bize en yakın şeylerden uzaklaşmasından dolayıdır.

[8] Aynı şekilde, şayet insan geceleyin, Güneş gibi, ama etrafını elbette ondan çok daha az aydınlatan kandil ve meşaleler arasında otursa çevresindeki aydınlık oranında yıldızları görememeye başlar. Bu, gökyüzünün bu meşalelerle aydınlanmadığını göstermektedir. Aksi takdirde, tıpkı bu kişi gibi, aynı anda tüm insanlar da yıldızları görememeye başlardı. Bu durum gökbilimin verdiği şu bilgilerden de anlaşılmaktadır: Biz yıldızları görebildiğimiz geceyi yaşarken, başkaları tek bir yıldız bile göremedikleri gündüzü yaşarlar. Çünkü Güneş bizim için batarken başkaları için doğmaktadır. Bu ise, engelleyici ve gerektirici sebebin gökyüzü olmadığını; aksine, Güneş'in çevreden uzaklaşması olduğunun kesin delilidir.

[9] Bu, emsallerinden gerideki kimsenin soruya cevabı ve sorunu bütünüyle çözüşüdür. Soru sahibinin mutluluk ışıkları ve destek ve yönlendirmesinin güzelliği, onun kalbini aydınlatmış ve dilini koşturmuştur.

Risale sonlandı.

A Page from the History of Islamic Science: *Risala fî sabab zuhur al-kawakib laylan wa khafa'iha naharan* (Study, Critical Edition and Translation)

Abstract

In this article I examine the work entitled *Risala fî sabab zuhur al-kawakib laylan wa khafa'iha naharan*, which aims to explain why the stars only appear at night. I resolve some uncertainties about the title and authorship of the treatise in light of its manuscript copies and relevant biographical and historical sources. In addition, I determine the time period it was likely composed and suggest that Abu al-Barakat al-Baghdadi was its author. Analyzing the content of the treatise, I show that al-Baghdadi concluded that the reason for the disappearance of the stars during the day was that the strength of the sunlight outshone the light of the stars. Finally, I present a critical edition of the text as well as its Turkish translation.

Keywords: History of Islamic Science, Astronomy, Islamic Philosophy, Abu al-Barakat al-Baghdadi, Avicenna.